T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İHVÂN-I SAFÂ'DA AHİRET DÜŞÜNCESİ

Beyza Nur ÖZMIŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Emrah KAYA

HAZİRAN - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İHVÂN-I SAFÂ'DA AHİRET DÜŞÜNCESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Beyza Nur ÖZMIŞ

Enstitü Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : İslâm Felsefesi

"Bu tez 24/06/2024 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Doç. Dr. Emrah KAYA	Başarılı
Doç. Dr. Elif Nur ERKAN BALCI	Başarılı
Doç. Dr. Mahmut MEÇİN	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Beyza Nur ÖZMIŞ
24/06/2024

ÖN SÖZ

Çalışmamızda İslâm düşüncesinde önemli bir yeri olan İhvân-ı Safâ topluluğunun ahiret hayatı ile ilgili düşünceleri ele alınmıştır. İhvân-ı Safâ'nın etkilenmiş olduğu din ve düşünce sistemleri incelenmiş ve İhvân'ın ahiret düşüncesine katkıları analiz edilmiştir. Literatürler incelendiğinde İhvân-ı Safâ'da ruh ve ahiret düşüncesinin nasıl şekillendiğinin ele alınmadığı görülmektedir. Çalışmamız bu boşluğu doldurmayı ve İhvân'ın ahiret hayatı hakkındaki görüşlerinin kendilerinden sonra kimleri etkilediğine dair veri sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmamın yazımından şekillenmesine kadar her detayında emeği olan ve kıymetli vaktini ayırıp çalışmamı tüm ayrıntısıyla inceleyerek düzelten, bakış açışı ve yol gösterişiyle zihin dünyamı genişleten çok değerli danışanım Doç. Dr. Emrah KAYA'ya minnet ve şükranlarımı sunarım. Çalışmamın düzenlenmesinde ve son şeklini almasında desteklerini esirgemeyerek bana ışık tutan kıymetli Doç. Dr. Mahmut Meçin, Doç. Dr. Elif Nur Erkan Balcı ve Doç. Dr. Nusret Taş hocalarıma teşekkür ederim.

Çalışma sürecimde maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen, her zaman bana benden daha çok inanıp arkamda duran ve fikri dünyamın gelişmesinde eşsiz katkıları olan annem Meryem ÖZMIŞ, babam Yusuf ÖZMIŞ, abim Mehmet ÖZMIŞ ve dedem Veli ÇOPUR'u sevgi ve şükranla anar, teşekkürü borç bilirim.

Beyza Nur ÖZMIŞ

24/06/2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **ii**

ABSTRACT ..... **iii**

GİRİŞ **1**

1. BÖLÜM: İHVÂN-I SAFÂ ÖNCESİ DİN VE KÜLTÜRLERDE AHİRET **7**

1.1. Yunan Mitoloji ve Felsefesinde Ahiret İnancı 8

1.2. Zerdüştîlikte Ahiret İnancı 21

1.3. Hinduizmde Ahiret İnancı 25

1.4. Yahudilikte Ahiret İnancı 29

1.5. Hıristiyanlıkta Ahiret İnancı 33

2. BÖLÜM: İHVÂN-I SAFÂ'DA AHİRET DÜŞÜNCESİ **39**

2.1. İnsanın Varlık Yapısı ve Varoluş Gayesi 42

2.2. Nefs-Beden İlişkisi 47

2.3. Hayat ve Ölümün Hikmeti 52

2.4. Ölüm 55

2.5. Kıyamet ve Ba's 58

2.6. Hesap, Amel Defteri ve Mizan 65

2.7. A'râf 67

2.8. Cennet ve Cehennem 68

SONUÇ **77**

KAYNAKÇA **82**

ÖZ GEÇMİŞ **87**

ÖZET

Başlık: İhvân-ı Safâ'da Ahiret Düşüncesi

Yazar: Beyza Nur ÖZMIŞ

Danışman: Doç. Dr. Emrah KAYA

Kabul Tarihi: 24/06/2024 **Sayfa Sayısı:** iii (ön kısım) + 87 (ana kısım)

En ilkel dinlerden günümüze kadar çoğu insan ölümden sonra hayatın olduğuna inanmaktadır. Ahirete iman olarak ifade edebileceğimiz bu hususta bir ayrılık söz konusu değildir. Fakat ahiret hayatının nasıl olacağına dair çeşitli fikirler sunulmuştur. Ahiretin henüz tecrübe edilmemesi nedeniyle ona dair bilgiler yeterince net değildir. Bu nedenle ahiret hayatı hakkında söylenen çoğu şeyin tevil ya da yorum olması kaçınılmazdır. İhvân-ı Safâ'ya göre insan, ruh ve bedenden oluşan bir varlıktır. Ruh, dünyaya ahlâkî yetkinliğini tamamlamak için gelmiştir ve burada bedeni bir vasıta olarak kullanır. İhvân-ı Safâ'ya göre ruh, ölümden sonra bedenden kurtularak cennet veya cehenneme intikal edecektir. Cennet ve cehennemin mahiyetini anlamak için öncelikle insanın, dünyadaki varoluş gayesini idrak etmek gerekmektedir. Çünkü ahiret hayatı, insanın bu dünyadaki yaptığı fiillere göre şekillenmektedir. Bu yüzden insan, ruhunu yetkinleştirmek ve cennete yükseltmek için ahlâkî bir çaba içerisinde olmalıdır. Bu çaba nefs eğitimini gerçekleştirmeyi, ibadetlere bağlılığı, ahlâkî erdemlere sahip olmayı ve bilgiyi/hikmeti elde etmeyi kapsamaktadır. Çalışmada öncelikle İhvân'ın etkilendiğini düşündüğümüz Yunan felsefesi ile Zerdüştlük, Hinduizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinin ahiret inançlarına değinilecektir. Ardından insanın bu dünyadaki var oluş gayesi ve ruhun ölümden sonra izleyeceği yollar yani ahiret hayatı ele alınacaktır. Ölüm, berzah, kıyamet, ba's, haşr, mizan, cennet ve cehennem vb. konuları *İhvân-ı Safâ Risâleleri* bağlamında açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: İhvân-ı Safâ, Ruh-beden, Ahiret, Ölüm, Yeniden Diriliş

ABSTRACT

Title of Thesis: The Idea of the Hereafter in the Ikhwān al-Safā

Author of Thesis: Beyza Nur ÖZMIŞ

Supervisor: Assoc. Prof. Emrah KAYA

Accepted Date: 24/06/2024 **Number of Pages:** iii (pre text) + 87 (main body)

From the most primitive religions to the present day, most people believe that there is life after death. There is no disagreement on this issue, which we can express as belief in the hereafter. However, various ideas have been presented about how the afterlife will be. Since the hereafter has not yet been experienced, information about it is not clear enough. For this reason, it is inevitable that most of what is said about the afterlife is tawil or interpretation. According to the Ikhwān al-Safā, man is a being composed of soul and body. The soul has come to the world to complete its moral perfection, and here it uses the body as a means. According to Ikhwān al-Safā, the soul will be freed from the body after death and go to heaven or hell. In order to understand the nature of heaven and hell, one must first realise the purpose of man's existence in the world. Because the afterlife is shaped according to the actions of man in this world. For this reason, man must make an ethical effort to perfect his soul and raise it to heaven. This endeavour includes self-education, devotion to worship, possession of moral virtues, and acquiring knowledge and wisdom. The study will first discuss the beliefs of the hereafter in Greek philosophy, Zoroastrianism, Hinduism, Judaism, and Christianity, which we believe influenced the Ikhwān. Then, the purpose of man's existence in this world and the paths that the soul will follow after death, i.e. the afterlife, will be discussed. The topics such as death, the afterlife, resurrection, judgement, resurrection, the judgement, the balance, heaven and hell, etc. will be explained in the context of *the Risāls of Ikhwān al-Safā*.

Keywords: Ikhwān al-Safā, Soul-body, Hereafter, Death, Resurrection

GİRİŞ

Ölüm, insan tabiatının zorunlu bir sonucudur. Bu nedenle insanoğlu, ölüm gerçeğini ele alarak yaşadığı hayatı, ölüm olgusunu ve ölüm sonrasını anlamlandırmaya çalışmaktadır. Ölümden sonraki hayat olarak adlandırdığımız ahiret inancı, en ilkel kabileler dahil bir yaratıcının var olduğunu kabul eden çoğu din ve düşünce sisteminde varlığını gösterir. Fakat ahiret hayatın mahiyeti ve tasviri açısından çeşitli düşünceler benimsenmiş ancak bir düşünce üzerinde ittifak edilmemiştir.

Çalışmamızın asıl olarak üzerinde duracağı bir düşünce topluluğu olan İhvân-ı Safâ, miladi X. Yüzyılda (Hicri IV. yüzyıl) dönemin ilim merkezlerinden biri kabul edilen Basra'da ortaya çıkmış ve dinî, felsefî, siyasî ve ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Abbâsî Devleti zamanında yaşayan bu düşünürler, felsefî-ilmî çalışmaları ve dinî-ahlâkî gayretleriyle topluma birlik, beraberlik, yardımlaşma ve dayanışmayı aşılayarak İslâm düşüncesini yeniden derleyip toplamayı hedeflemiştir.[1] Bu grup kendilerini "halis/arınmış kardeşler, sadık yoldaşlar, adalet ehli ve övgünün çocukları" anlamına gelen "İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ ve Ehlü'l-Adl ve Ebnâü'l-Hamd" olarak tanıtmaktadır.[2]

İhvân-ı Safâ, risalelerinde kendilerinin kim olduklarını belirtmemiş olmalarına rağmen Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 1023), *el-İmtâ' ve'l-muânese* adlı eserinde topluluğun kurucuları ve risalelerin yazarı olarak beş isimden söz etmektedir. Bu isimler; Zeyd b. Rifâa, Ebû Süleyman Muhammed b. Ma'şer el-Büstî el-Makdisî, Ebû Ahmed el-Mihricânî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hârûnez-Zencânî ve Avfî'dir. İsmi geçen kişilerden her birinin âlim olduğu ve risâlelerinin mahiyetinde kozmolojiden dine, metafizikten psikolojiye, matematikten astronomiye kadar birçok ilim dalının yer edindiği düşünülürse *İhvân-ı Safâ Risâleleri*nin alanında uzman bireyler tarafından yazıldığı fikri kabul edilebilmektedir.[3]

İhvân-ı Safâ, düşüncelerini felsefî ve dinî ilimler alanında yazmış oldukları toplam elli iki risaleden oluşan *Resâ'ilü İhvân-ı Safâ*'da bahsetmektedir. Risâlelerin içeriği İslâm

[1] Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/1.
[2] Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 18.
[3] Fatih Toktaş, "İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset", M. Cüneyt Kaya (ed.), *İslam Felsefesi Tarih ve Problemleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 185.

düşüncesini ansiklopedik bir yaklaşımla ele aldığı için yazarları, araştırmacılar tarafından "İslâm ansiklopedistleri" olarak anılmaktadır.[4] Risâleleri ele alırken eklektik bir tavır sergileyen İhvân-ı Safâ; mantık ve tabiatta Aristoteles'ten, matematikte Pisagor ve Öklid'den, metafizikte Eflâtun'dan, ahlâkta Sokrates'ten, din felsefesinde Fârâbî'den etkilenmiştir. İhvân-ı Safâ, düşüncelerinde yararlanmış olduğu bilgi kaynaklarını dört bölüme ayırmaktadır. Bunlardan ilki, riyâzî bilimler olarak kabul edilen matematik ve mantık bilimlerine dair kitaplar; ikincisi, cismânî ve tabiî bilgiler olarak bilinen fizik ve tabiat kitapları; üçüncüsü nefsânî ve aklî bilimleri içeren kitaplar; sonuncusu ise dinî ve ilahî bilgiler sunan metafizik kitaplarıdır.[5] İhvân-ı Safâ'nın bu eklektik tavrı dikkate alınacak olursa onların nezdinde Kur'ân ne kadar önemli bir kaynaksa diğer din kitapları da o kadar önemli olacaktır. Peygamberlerin sözleri ne kadar değer taşıyorsa filozofların sözleri de o kadar değer taşımaktadır. Çünkü İhvân-ı Safâ'nın temel bilgi anlayışı, hiçbir bilgi kaynağını görmezden gelmemek ve hepsinden olabildiğince doğru bir şekilde faydalanmaya çalışmaktır. Bu yüzden kendi düşünce sistemlerini oluştururken sadece Yunan felsefesinden değil, İran ve Hint düşüncesinden de yararlanmışlardır.[6] Nitekim dinî ve ahlâkî kaygılar sonucu kurulan İhvân-ı Safâ, mezhep ve fikir ayrılıklarını gidermeyi; topluma kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma duygusunu yerleştirmeyi; kendilerine göre bâtıl düşünce ve yanlış bilgilerle lekelenmiş olan dini, felsefe aracılığıyla yeniden temizlemeyi hedeflemiştir.[7]

İslâm düşüncesinde önemli bir etkisinin olduğu kabul edilen İhvân-ı Safâ topluluğunun İsmâilî mezhebine mensup olduğu iddia edilmektedir.[8] Düşüncelerinde İsmâilî etkisinin olması bu iddiayı kuvvetlendirmektedir. İhvân-ı Safâ, insanın var oluş gayesinin kendi varlığını anlamlandırmak olduğunu düşünmektedir. Bunun için önce kendini ve tüm evreni yaratan Tanrı'yı araştırıp bulmak, sonra inanmak ardından O'na yakınlaşmak için gerekli çabayı sarf etmek gerekmektedir. İhvân-ı Safâ'ya göre ruhânî ve cismânî olmak üzere iki cevherden meydana gelen insan, evrenin küçük bir benzeridir. İnsan, ay altı âlemde yer almaktadır. Bu yüzden, insanın kendisini ay üstü âleme yükseltecek ahlâkî bir çaba içerisinde olması gerekmektedir. Bu çaba; iman ve ibadet etmek, salih amel

[4] Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22/1; Kaya, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemleri,* 184.
[5] Bayram Ali Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi* (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 35.
[6] Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem,* 25.
[7] Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22/2; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi,* 48.
[8] Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22/1.

işlemek ve dünyevî nimetlere bağlı kalmamak şeklinde sıralanabilir. İhvân-ı Safâ'ya göre bu çabayı sarf eden insanın ruhu, ölüm vakti geldiğinde bedenden ayrılarak ay üstü âleme yükselecektir. İman ve ibadet esaslarını yerine getirmeyip dünyevî nimetlere dalan insanların ruhu ise günahlarının yükünden dolayı gelmiş olduğu ay üstü âleme yükselemeyecektir. İnsanın ruhu, Allah'ın yaratmış olduğu Küllî Akıl'dan türemiş, oluş ve bozuluşun olduğu dünyaya gönderilmiştir. Ya nefsânî yetkinliği tamamlayarak cennete yükselecek ya da dünyevî hayatın esiri olup cehenneme düşecektir. İhvân-ı Safâ hayatı, "nefsin cismânî olan bedeni kullanıyor olması", ölümü de "nefsin, kullanmış olduğu bedenden ayrılması" olarak tanımlamaktır.[9] Anlaşılacağı üzere, ruhun ölümle birlikte bedeni terk edeceğini düşünerek nefsânî dirilişe inanmaktadır. İhvân-ı Safâ yeniden dirilişi; nefslerin cehalet ve gaflet uykusundan uyanması, haşrı; bedenden ayrılan nefsin bedenle birleşerek kabrinden kalkması, kıyameti; cüz'î nefslerin ait olduğu yere Küllî Akıl'a dönmesi, cenneti; ruhların bulunacağı en yüksek mertebe, cehennemi; cisimlerin bulunacağı en düşük mertebe olarak tanımlamaktadır.[10] İhvân-ı Safâ'ya göre ölümle birlikte ruhun hangi mekâna gideceğini ölümden önce bedenle beraber yapmış olduğu eylemler belirleyecektir. Beden, aslî unsuru olduğu toprağa karışıp yok olurken ruh ise ya cennete ya da cehenneme intikal edecektir. İnsan, cennete yükselmek için ahlâkî çaba içerisinde olmalıdır zira nefsin nihai amacı, Küllî Nefs'e yani sükûnet ve huzur bulacağı ebedi âleme dönmektir.

Çalışmanın Konusu

İslâm düşüncesinde oldukça etkili ve önemli bir yeri olan İhvân-ı Safâ topluğunun ahirete dair düşünceleri, bu düşüncelerin dayanakları ve nasıl meydana geldiği hususları ele alınacaktır. Bu ortaya konulurken ölüm ve hayatın, bir bütün halinde olduğu kabul edilmiştir. İhvân-ı Safâ'ya göre insan, ruh ve bedenden oluşan bir varlıktır. Ruhun, geldiği yere yeniden ulaşabilmesi için bu dünyada ahlâkî iyiyi takip etmesi gerekmektedir ve bunun için bedeni bir vasıta olarak kullanır. İhvân-ı Safâ'ya göre ruh, ölümden sonra bedenden kurtularak cennet veya cehenneme intikal edecektir. Cennet ve cehennemin mahiyetini anlamak için öncelikle insanın, dünyadaki varoluş gayesini idrak etmek gerekmektedir. Çünkü ahiret hayatı, insanın bu dünyadaki yaptığı fiillere

[9] İhvân-ı Safâ, *Risâleler,* çev. Enver Uysal (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 1/176. (Bundan sonraki kısımlarda *Risâleler* olarak söz edilecektir.)
[10] Bahsi geçen kavramlar ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

göre şekillenmektedir. Bu yüzden insan, ruhunu yetkinleştirmek ve cennete yükseltmek için ahlâkî bir çaba içerisinde olmalıdır. Bu çaba nefs eğitimini gerçekleştirmeyi, ibadetlere bağlılığı, ahlâkî erdemlere sahip olmayı ve bilgiyi/hikmeti elde etmeyi kapsamaktadır. Çalışmada öncelikle insanın bu dünyadaki var oluş gayesi; sonrasında ruhun, ölümden sonra izleyeceği yolları yani ahiret hayatı ele alınacaktır. Ölüm, kıyamet, ba's, haşr, cennet ve cehennem vb. konuları *İhvân-ı Safâ Risâleleri* bağlamında açıklanacaktır.

Çalışmanın Amacı

İhvân-ı Safâ ile ilgili yapılan çalışmalarda en temel konulardan biri olan ahiret ve ruhun serüveni müstakilen ele alınmamıştır. Ele alınan eserlerde İhvân-ı Safâ'nın kendisinden önceki din ve düşünce sistemleriyle olan ilişkisi ve ortak düşünceleri odak noktası olmamış ve etraflıca bir analiz yapılmamıştır. İhvân-ı Safâ'nın eklektik bir tavır sergilediği düşüncesi kendisinden önceki din ve düşünce sistemlerinin incelenmesine sebebiyet vermektedir. Çalışmamızla bu boşluğun doldurulması hedeflenmektedir. Ayrıca İhvân-ı Safâ'nın ahiret konusundaki görüşleri bilindiği takdirde kendilerinden sonra kimleri bu konuda nasıl etkilediğine dair karşılaştırmalı çalışmalara da önemli bir veri sağlanmış olacaktır.

Çalışmanın Önemi

İhvân-ı Safâ literatürü incelendiğinde çeşitli konuların ele alındığı görülmektedir. Enver Uysal, *İhvan-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Alem* adlı kitabı kaleme alarak İhvân'dan önemli görüşler bizlere sunmaktadır. İsmail Taş, *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti* isimli kitabında İhvân'ın felsefe ile dini uzlaştırma çabasını ele almaktadır. Hamdi Onay, *İhvân-ı Safâ'da Varlık Düşüncesi* isimli kitabında İhvân'da varlık felsefesine yer vermektedir. Bayram Ali Çetinkaya'nın kaleme almış olduğu *İhvân-ı Safâ'nın Dini ve İdeolojik Söylemi* adlı kitabın içeriğinde ise İhvân-ı Safâ'nın inanç konuları yer almaktadır. Sümeyra Ökdem'in çalışmış olduğu *Karşılaştırmalı Olarak İhvân-ı Safâ ve İsmâilîler'de Nübüvvet ve Vahiy* adlı yüksek lisans tezinde İhvân'ın inanç konuları ile İsmâilîler'in benzer yönleri ele alınmaktadır. Nusret Taş, *İhvân-ı Safâ Risalelerinde Kötülük Problemi* ismini verdiği yüksek lisans tezinde İhvân-ı Safâ'nın Tanrı ve âlem anlayışını ve kötülük problemine bakış açılarını aktarmaktadır.

Necmeddin Erek, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Meâd Problemi* adlı yüksek lisans tezinde meâdın çeşitlerine ve ölümden sonraki hayata vermektedir. Şehriban Akın'ın yazmış olduğu *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi* isimli yüksek lisans tezinde ruhun serüveni ve bedenden ayrıldıktan sonra geçirdiği aşamalar üzerinde durulmuştur. Hilmi Karaağaç'ın ele aldığı *İhvân-ı Safâ Risalelerinde Ölüm ve Ötesi* adlı makalede ruhun ölüm sonrasında izleyeceği yoldan kısaca bahsedilmiştir. Ayrıca İhvân-ı Safâ'yı konu edinen birçok yüksek lisans tezi ve makale bulunmaktadır ve bu çalışmaların sayısını arttırmak mümkündür. Ancak hiçbiri İhvân-ı Safâ'nın ahiret inancını müstakil olarak inceleyerek diğer din ve düşünce sistemleriyle ilişkisine dikkat çekmemiştir. Çalışmamızın önemi burada ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada İhvân-ı Safâ literatüründe bulunan bu boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Araştırmamız iki bölümden oluşacaktır. İlk bölümde İhvân-ı Safâ'ya kadarki düşünce ve inanç sisteminde ahiret anlayışı konu edinilecektir. İhvân-ı Safâ, birçok kaynaktan istifade ettiği için onların düşüncesinin arka planına ışık tutmak konunun daha iyi tahlil edilebilmesi için elzemdir. Başlangıçta Yunan mitolojisindeki ölüm tasvirine ve Antik Yunan'dan bazı filozofların ölümden sonraki hayat hakkındaki görüşlerine yer verilecektir. Bunun sebebi İslâm filozoflarının felsefi düşüncede Antik Yunan'dan etkilenmiş olmasıdır. Ardından İslâm toplumlarıyla yakınlığı nedeniyle İslâm düşüncesine etki etmesi muhtemel bir din olarak bilinen Zerdüştlük'ün ahiret görüşü konu edinilecek ve İslâmiyet'e olan benzerliği üzerinde durulacaktır. Zerdüştlük'ün yayıldığı ülke olan İran'ın coğrafi olarak yakın olması ve tek Tanrıya inanmaları bize benzer inanç olgularını ortaya çıkartabilmektedir. Hint coğrafyasının İran bölgesini birçok anlamda etkilemesi ve bu vesileyle İslâm düşüncesinde önemli izler bırakması nedeniyle Hinduizm de kısaca ele alınmıştır. Hinduizm'in açık bir ahiret fikri olmamasına rağmen ölümden sonraki hayata dair var olan kavramsal çerçevesinin ortak noktaları sunulacaktır. Ehl-i Kitap olarak kabul edilen Yahudilik ve Hıristiyanlığın kutsal kitapları çerçevesinde ahiret inancının mahiyeti incelenecektir.

İkinci bölümde, ilk olarak İslâmiyet'in ahirete iman bahsine değinilecek ve Kuran-ı Kerim'den ayetlere yer verilecektir. Ardından İhvân-ı Safâ'nın ahiret anlayışı sunulacaktır. Ölümle hayat bir bütün halinde anlamlı olduğu için öncelikle, insanın var

oluş serüveni, ruh-beden ilişkisi konularını ele alıp ardından ölüm ile dünya hayatının son bulması ve ahiret hayatının başlangıcından bahsedilecektir. Ruhun, ahiret hayatında izleyeceği aşamaları yani ölüm, kıyamet, ba's, haşir, mizan, cennet ve cehennem vb. konular İhvân-ı Safâ perspektifinden tek tek incelenerek analiz edilecektir. Bu çalışmayı yaparken ana kaynağımız *İhvân-ı Safâ Risaleleri* olacaktır. Bunun yanında ahiret hayatı hakkında yapılan çalışmalardan destek alıp yorum ve analize tabii tutarak tezimizde yer verilecektir.

1. BÖLÜM: İHVÂN-I SAFÂ ÖNCESİ DİĞER DİN VE KÜLTÜRLERDE AHİRET

Türkçede ölüm kavramı*; "dünya hayatının sona ermesi"*[11] anlamına gelmektedir. Ölüm, her insan için aynı hükmü ve anlamı taşımadığı gibi bilim, felsefe ve din içinde çeşitli anlamlar taşımaktadır. Bilim, ölümü insanın biyolojik süreci üzerinden ele almaktadır ve ölüme sebep olan çeşitli kanıtlar ortaya sunar. Örneğin; bir insanın ölüm sebebi solunum yetmezliği ya da kalp krizi olarak açıklanabilir. Bilim, yaşamı uzatmayı amaçlar ve ölüm olgusuna çözümler aramayı sürdürürken din, ölümün varlığını kabul etmemize yardımcı olur. Hayatımızı ölümden sonraki yaşama göre şekillendirmemiz için bizi teşvik eder. Ölüm hakkındaki felsefi düşünce ise çok daha geniş bir açıdan ele alınır. Çünkü felsefe, dindeki gibi bir inanç ve onun gerektirdiği argümanlara sahip değildir. Kaynağını yaşantıdan ve düşünceden alan bir felsefenin en mühim problemlerinden biri, yaşam ve ölüm arasındaki ilişkiyi kurmaktır. Yaşam ve ölüm fenomenleri iç içedir. Ölüm, yaşamın daima içerisinde olup sonun başlangıcını işaret eden fenomendir. Dolayısıyla insan ne yaşamı ne de ölümü birbirinden ayırabilir. Ayrıca ölüm gerçekleştikten sonra insana ne olacağı düşüncesi zihinleri kurcalar. Ölüm, yeni hayata ulaşmamızı sağlayacak bir köprü mü yoksa insanı hiçliğe götürecek bir durum mudur sorusu tartışılır. Eğer yeni bir hayata kapıları aralayacaksa bu hayatın nasıllığı hakkında net bilgiler elde edilememektedir. Bu yüzden ölümden sonraki hayat, tam olarak metafiziğin konusudur.[12]

Dinlere ve birçok felsefi akıma bakıldığında ölümden sonra bir hayatın olduğuna dair ifadeler veya prensipler karşımıza çıkmaktadır. Tüm dinleri ve felsefi ekolleri incelemek mümkün olmayacağı için doğrudan veya dolaylı bir şekilde İhvân-ı Safâ'yı etkileyen dinlerin ve düşünce sistemlerinin ahiret kavramına nasıl yaklaştıklarını İhvân'ın düşüncesinin arka planını ortaya koymak gayesiyle kısaca ele almak istiyoruz. Bu nedenle bu bölümde Yunan mitolojisi, Antik Yunan filozofları, Zerdüştlük, Hinduizm, Yahudilik, Hıristiyanlığın ölüme bakış açıları ve farklı ahiret inançları tartışılmıştır.

[11] Mehmet Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Yazar Yayınları, 2011), 1356.
[12] Feyza Şule Güngör, "Ölüm Hakkında Çağın Felsefi Senaryosu: Hakikat mi Hiçlik mi?", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 22/1 (2016), 234.

1.1. Yunan Mitoloji ve Felsefesinde Ahiret İnancı

İslâm filozofları felsefi düşüncede Yunan mitolojisi ve felsefesinden etkilenmiştir. Bu yüzden İhvân-ı Safâ'nın ahiret hayatına dair görüşlerini sunmadan önce Yunan mitolojisi ve felsefesindeki ahiret düşüncesini ele almak gerekmektedir. Mitler, bir milletin kültürel tarihine ayna tutan hikayelerdir. Gerçek hayattaki hadiselerin abartılarak ve sembol kullanılarak aktarılmasını sağlamaktadır. Eskatolojik mitler de ölümden sonraki hayat üzerinde durmuş, çeşitli destanlar ve mitolojik karakterler türetmişlerdir. Antik Yunan'da ölümden sonraki hayatın tasviri ise semavî dinlerin ahiret görüşleriyle benzerlikler taşımaktadır. Yunan mitolojisinde ölüm, yol alınan bir serüven olarak ele alınmıştır. Bir yok oluştan ziyade yeni bir hayatın başlaması olarak anlatılmıştır.

Antik Yunan mitleri konusunda dayanılan temel kaynaklar Homeros'un (MÖ 850) *İlyada* ve *Odisseya* destanları ile Hesiodos'un (MÖ 750) *Erga kai Hemerai (İşler ve Günler)* ve *Theogonia* destanlarıdır. Bu kaynaklarda beden, ruhu tutsak eden bir hapishane olarak betimlenmiştir. Bu yüzden ölüm, tutsak kalan ruhun bedenden ayrılıp özgürlüğüne kavuşması olarak algılanmaktadır. Yani ruh, ölümden sonra varlığını devam ettirebilmek için bedene ihtiyaç duymaz. Antik Yunan düşüncesinde dünyadan başka bir yerde bir âlem daha vardır ve ölümden sonra orada mutlaka yaşanacaktır. Ruh, sonsuz ve ölümsüzdür diğer âleme mutlaka gidecek ve orada yargılanacaktır. Yunan mitolojisine göre ruh, öncesinde birçok hayat tecrübe etmiş olabileceği gibi sonrasında da birçok hayat tecrübe edebilir. Bedende var olan bazı kusur ve noksanlıklar, doğmadan önceki bir hatanın kefareti olarak düşünülmektedir.[13]

Yunan mitolojisinin meşhur destanlarından olan *İlyada* ve *Odisseya*'da, ölümden sonra ruhun diğer hayata geçiş yapacağı, hesaba çekileceği, ödüllendirilip/cezalandırılacağı söz edilmektedir. Aynı zamanda bu destanlar, günahkarların cezalandırılıp gönderileceği kötü bir yer ile dürüst kişilerin girmesine izin verilecek bir yerin olduğundan bahsetmektedir.[14] Aynı zamanda *Odisseya*'da yer altı tanrısı olarak kabul edilen Hades'ten de bahsedilmektedir. Kitabın içeriğinde Odisseya, ölümden sonra hayatın devam ettiği yer altı ülkesine inmek istemekte ve bu yüzden Kirke'den bilgi

[13] Zeynep Berke, *Mitolojiden Felsefeye Antik Yunan'da Ruh ve Ölümsüzlük* (Ankara: İksad Yayınları, 2020), 22.
[14] Çiğdem Dürüşken, *Antikçağ Felsefesi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 25.

almaktadır. Kirke'de Odisseya'nın katetmesi gereken yolu ayrıntılı bir biçimde betimleyerek anlatmaktadır.[15]

Yunan mitolojisinde ölüm anında ruh, bedenden ayrıldıktan sonra hayalet biçimine bürünerek yer altı yolcuğuna başlar. Onlara göre ölen her insanın ruhu, okyanusların dibinde/yerin altında olduğuna inanılan Hades'e ulaşacaktır. Hades, asla Güneş görmeyen ve zifiri karanlığın olduğu yer olarak betimlenmiştir. Cennet ve cehennem de burada bulunmaktadır. Hades ülkesinin en kısa tanımlamasını Hesiodos yapmaktadır. Kitabında cehennemin kapısında Hades ile azgın bir köpeğin beklediğinden, köpeğin akıllı ve sinsilik ustası olduğundan, pusuda bekleyerek cehenneme girenleri bir daha asla dışarı bırakmayacağından bahsetmektedir.[16]

Anlaşıldığı üzere Hades'in bulunduğu yer adını kendisinden almaktadır. Yani tanrının ismi ile ülkesi özdeşleşmiştir. Adı; Yunanca "görünmeyen" anlamına gelen *Ai'des* sözcüğünden gelmektedir. Bu ismin verilme sebebi ise Hades'in kendisini görünmez kılan bir başlık takmasıdır. Çok acımasız ve katı olarak tanımlanmasına karşılık Hades, şeytan olarak düşünülemez. Yunan mitolojisinde, şeytan figürü olmadığı için kötülük kavramını da simgelemez. O halde Hades, Yunan mitolojisinde bulunan tanrılardan biri olarak bilinmelidir.[17]

Nur Emine Koç'un aktardığına göre Edith Hamilton *Mitologya* kitabında, Hades'te ölülerin geçmesi gereken *Styriks* adında bir nehirden bahsetmektedir.[18] Bu nehir, Hades ölüler diyarının etrafını dolanmaktadır ve bu nehirden karşıya ancak kayıklarla geçilebilmektedir. İlk olarak ölen kişinin ruhu, *Styriks* nehrinin yanına gelir. Nehrin kıyısında *Kharon* adı verilen bir kayıkçı bulunmaktır. Ölen kişinin ruhu, *Kharon* vasıtasıyla nehrin karşı kıyısına yani Hades diyarına geçirilmektedir. Ancak karşıya geçebilmek yani Hades diyarına ulaşabilmek için kayıkçı *Kharon'a* rüşvet verilmesi zorunludur. Aksi takdirde *Kharon* karşı kıyaya geçirmez, ölen kişinin ruhu ise nehrin

[15] Homeros, *Odysseia,* çev. Azra Erhat - A. Kadir (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 181, 510; Abuzer Kızıl, "Antik Dönem Yunan Dünyası'nda Ölüm Kavramı ve Bununla İlgili Bazı Betimler", *Uluslararası Amisos Dergisi* 2/3 (2017), 36.

[16] Hesiodos, *Theogonia,* çev. Azra Erhat - Sabahattin Eyüboğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 33, 770; Kızıl, "Antik Dönem Yunan Dünyası'nda Ölüm Kavramı ve Bununla İlgili Bazı Betimler", 35.

[17] Nur Emine Koç, "Yeraltı Tanrıları", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi* 4/13 (2012), 27.

[18] Koç, "Yeraltı Tanrıları", 25.

kıyısında beklediğinden dolayı rahata kavuşamaz. Ayrıca *Kharon,* sadece Hades'in hizmetçilerinden birisidir, tanrı özelliği taşımamaktadır.[19]

Sonuç olarak Yunan mitolojisinde ölüm, yeni bir hayata geçiş olarak algılanmaktadır. Ruhun ölümsüzlüğü ve sonsuzluğu meselesi, ahiret düşüncelerinin temel taşı olmaktadır. Ruh, öteki dünyaya gitmek için bedene ihtiyaç duymaz, hatta ondan kurtularak özgürlüğüne kavuşur. Ayrıca ahirette, dünya hayatında yapmış olduğu fiillerden dolayı yargılanacaktır.

Antik Yunan felsefesine gelince ölüm ve ölümden sonraki hayatın mahiyeti, Yunan mitolojisine konu olduğu gibi Antik Yunan filozoflarının zihnini de kurcalamıştır. Filozoflar daha çok ölümün doğasının ne olduğu sorusuna cevap aramışlardır. Ölüm, canlı varlıkların hayatının son bulması olarak kabul görmüştür ancak bunun nasıllığı filozofların çalışma alanını oluşturmaktadır.

Pythagoras'a (MÖ 570-495) göre ruh, dünya hapishanesinde cezasını çeken tanrısal bir parçadır. Ruh anlayışının temel iki ayağı, ruhun ölümsüz oluşu ve ruh göçü öğretisidir. Bu öğreti, öncelikle düalist insan düşüncesine dayanmaktadır. İnsan, bileşik bir varlık olup iki ayrı bileşenden oluşmaktadır: Ruh ve beden. Ruh, kök bileşen olup insanın aslını meydana getirmektedir. Beden, yok olsa bile ruh varlığını sürdürebilir. Çünkü ruh, bedenden bağımsızdır. Hatta ruhun, bedenle olan ilişkisi onu kirletir. Bundan dolayı Pythagoras, insan mutluluğunun temelde ruhta aranmasını gerektiğini ifade etmektedir.[20]

İnsanlarda olduğu gibi bitkiler ve hayvanların da her biri ayrı, bireysel ve eşsiz bir ruha sahiptir. Ruh, bireysel olmanın dışında ölümden sonra yok olmayan ve beden olmadan da varlığını devam ettirebilen bir varlıktır. Aynı zamanda tanrıdan bir parçadır ve dünyaya gelmeden önce dingin bir doğası bulunmaktadır. Fakat yaptığı hatalar ve işlediği günahlar sebebiyle, hor görülmüş ve cezalandırılmıştır. Etten bir giysi olarak ifade edilen bedene hapsedilmiş ve cezasını çekmek üzere dünyaya gönderilmiştir. Bu yüzden ruhun asıl gayesi, dünyaya gönderilmeden önceki sahip olduğu tanrısal mertebeye yeniden ulaşabilmektir. Başarıya ulaşabilmesi için, kendisini kirleten unsurlardan tam olarak arınması gerekmektedir. Fakat Pythagoras'a göre ruhun arınması için bir ömür yeterli olmamaktadır. Bundan dolayı ruh, farklı bedenlere girerek

[19] Koç, "Yeraltı Tanrıları", 26.
[20] Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 43.

-bazen hayvan bazen bitki bazen de insan- yeniden doğmakta ve her yaşamında kendisini biraz daha arındırmak için çabalamaktadır.[21] Nitekim Pythagoras'ın ruh göçü düşüncesi ile ilgili anlatılan öyküleri bulunmaktadır. Öykülerden birinde dövülen bir köpeği gördüğünden ve onu dövenleri durdurduğundan bahsedilmektedir. Anlatılan o ki, dövülen köpek Pythagoras'ın eski dostlarından biridir ve Pythagoras onu sesinden tanımıştır.[22] Başka bir öyküde ise farklı bir zaman dilimi içerisinde yeniden elindeki değneğiyle öğrencilerine ders vereceğini söylediği anlatılmaktadır.[23]

Pythagoras, ruhun arındırılması için uyulması gereken kuralların olduğu bir yaşam biçimini öğütleyen bir tarikat kurmuştur. Bu yaşam biçiminin en temel kuralı, ruhun kendisine zarar veren maddi ögelerden yani dünyevi arzulardan ve bedensel zevklerden elinden geldiğince uzak kalmaktır. Pythagoras'a göre et ve fasulye yememek, kanlı kurban törenlerine katılmamak, çileci uygulamalarda bulunmak ruhun arınmasına yardım eder ve kirlenmesini engeller.[24] Ancak bunlar içerisinde en değerli olanı zihinsel aktivite ve çalışmalardır. Yani felsefeyle uğraşmak ruhu kötülüklerden arındırma yolları arasında en güvenilir olanıdır.[25] O halde Pythagoras, ruhun asıl amacına ancak felsefe sayesinde ulaşacağını söylemektedir. Ona göre felsefeyle uğraşma sebebi araştırmak, anlamak ve öğrenmekten ziyade arınmak ve bilgi yoluyla en saf haline ulaşarak tanrısal ruhla birleşmektir. Diğer bir ifadeyle felsefe, bir yaşam tarzı olmaktadır. İnsanlara bilgi vermenin ötesinde insanları arındırarak doğum ve ölüm çarkından kurtarmak hedeflenmektedir.[26] Ayrıca Platon, Pythagoras'ın ruhun mahiyetine dair görüşlerinden ve reenkarnasyon anlayışından etkilenmiştir. Sürdüğü yaşam biçimine saygı duymuş, bir filozof olarak da Pythagoras'ı ve okulunun düşüncelerini beğendiğini belirtmiştir. Hatta *Devlet* isimli kitabında yer yer Pythagoras'a yönelik övgülerde bulunduğu görülmektedir.[27]

Pythagoras'a göre var olan tüm ruhlar aynı ilahi kaynaktan gelmektedir ve birbirine akraba sayılmaktadır. Aynı şekilde insana olduğu gibi evrene de canlılık veren, ilahi

---

[21] Zeynep Çetin, *Pre-Sokratiklerden Aristoteles'e Ruh ve Ölümsüzlük Anlayışları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 51.
[22] Pelin Gürsoy, *Platon'un Ruh Anlayışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 24.
[23] Gürsoy, *Platon'un Ruh Anlayışı,* 25.
[24] Gürsoy, *Platon'un Ruh Anlayışı,* 26.
[25] Çetin, *Pre-Sokratiklerden Aristoteles'e Ruh ve Ölümsüzlük Anlayışları,* 52.
[26] Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 42.
[27] Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 342, 600b.

ruhtur. Pythagoras insanı, evrenin küçük bir modeli olarak görmektedir. Yani evren makrokozmos, insan ise mikrokozmostur. Bütün yaşamın *homogenes* olduğu düşüncesi, insanı hayvanlara ve bitkilere bağlamakla kalmaz aynı zamanda kendisinin değerli ve tanrısal bir parça olduğu fikrine dikkat çeker. Bu durum insana önemli bir gaye yükler: ruhunu sınırsızca genişletmek, ceza olarak verilen beden hapishanesinden kurtulmak, içinde bulunduğu doğum-ölüm çarkından çıkmak ve bir parçası olduğu ezeli-ebedi olan tanrısal ruhla birleşmek. İnsan ruhuna yakışan da hayatını bu gayeleri edinerek yaşayıp nihai amaca ulaşmak olacaktır.[28]

Atomcu düşünceyi geliştiren ve detaylandıran Demokritos'a (MÖ 460-370) gelince o, kainattaki her maddenin atom adı verilen bölünmeyen en küçük yapıtaşlarından meydana geldiğini söylemektedir. Atomlar, niteliksel olarak birbirinden farklı olabilmektedir. Atomların farklı ölçü ve biçimlerde bir araya gelmelerinin yanında farklı türde atomların bulunması evrendeki çeşitliliğe vesile olmaktadır. Demokritos, maddeci bir filozof olduğundan dolayı ruhu da doğal olarak atomlardan oluşan bir madde olarak tanımlamıştır. Ruhun, diğer atomlar arasındaki en hafif ve en uçucu olduğunu; ince, düz, yuvarlak şeklindeki atomlardan oluştuğunu söylemiştir. Bu sebepten dolayı daha büyük atomlardan oluşan diğer maddelerin içine rahatlıkla girebildiklerini düşünmüştür.[29] Ruh atomları hareketli, düşünüp algılayabilen ve hissedebilen atomlardır. Ruh atomlarını içerisinde barındıran maddeler de bu özelliklere sahip olmaktadır. Canlı varlık yaşadığı süre içerisinde teneffüs ettiğinden dolayı havayla birlikte kendisinden eksilen ruh atomlarını yenilemek zorundadır. Ruh atomları yenilenmediğinde, hareket etme ve düşünme yetileri kaybolmaya başlar. Yani ölüm, yalnızca ruh atomlarının yokluğundan kaynaklanmaktadır. Demokritos'a göre ölümden sonra bedendeki atomlar yeni maddelerin parçası olarak dağılırken ruh atomları da evrene saçılmaktadır.[30] Atom yapıtaşları ölümsüz olduğu için ruhun parçaları varlığını sürdürmeye devam etmektedir ancak Pythagoras'taki gibi ruhun bireysel ölümsüzlüğünden söz etmek mümkün değildir.

Görüldüğü üzere antik dönemde yaşayan Pythagoras ve Demokritos, ölüm ve ölümden sonraki hayat üzerine birbirinden farklı görüşlere sahiptir. Ancak bu dönemde Sokrates (MÖ 469-399) ilk kez ölüm olgusuna yeni bir perspektifle bakmıştır. Zira "Sokrates

[28] Cevizci, *Felsefe Tarihi,* 44.
[29] Çetin, *Pre-Sokratiklerden Aristoteles'e Ruh ve Ölümsüzlük Anlayışları,* 60.
[30] Cevizci, *Felsefe Tarihi,* 62.

öncesi felsefe doğanın keşfiyle, Sokrates felsefesi ise insan ruhunun keşfi ile başlar."[31] Fakat, Sokrates'in ruh ile ilgili düşüncelerine tek elden ulaşmamız mümkün değildir. Çünkü kendisi fikirlerini yazılı olarak değil sözlü olarak sunmaktaydı ve kendisinden sonrakilere hiçbir yazılı kaynak bırakmamıştı. Sokrates'in düşüncelerini anlayabileceğimiz en zengin kaynağımız öğrencisi Platon'un diyaloglarıdır. Platon, diyaloglarında hocası Sokrates'i konuşturmaktadır. Bu diyaloglar incelendiğinde, Sokrates'in ruha büyük önem verdiği görülmektedir. Onun gözünde insan, ruh ve bedenden meydana gelen, maddi ve manevi boyuta sahip bileşik bir varlıktır. İnsanı, insan yapan asıl bileşen ruhtur. Ruh, insanın asıl olan özüdür ve ruhun özü de akıldır.[32] Bu yüzden Sokrates ruhumuza göstermemiz gereken özeni sıklıkla vurgulamaktadır.

Peki ya Sokrates'in ruh anlayışında kendisinden önceki filozoflardan ne gibi farklılıkları vardır? Sokrates öncesi dönemde çoğunlukla ruha hareket etme, canlılık verme, algılama, duyulara sahip olma ve düşüme gibi yetiler tanımlanmıştır. Bunun dışında ruhu, dini bir motif kabul ederek tanrısal bir parça olduğunu düşünenler de olmuştur. Sokrates ise ruhun bu yetilerini kabul etmekle birlikte asıl görevinin iyi ile kötüyü birbirinden ayırabilmek, kolaylıkla ve yanılmadan iyiyi seçebilmek, hayatını yönetip yönlendirebilmek ve düzene sokabilmek olduğunu söylemiştir. Çünkü Sokrates'e göre ruhun özü akıldır ve bu sayede bedene hâkim olması mümkündür. Bu durum gerçekleştiğinde ise ideal mutluluk gerçekleşecektir. Ancak varsaydığımız düşünce ruhun, insandaki ahlâkî sorumluluğu taşıdığı fikrine sebep olmaktadır. Bu yüzden Sokrates ruhu, yaşadığımız dünyanın merkezine yerleştirir. Dolayısıyla ruha göstermemiz gereken özenin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.[33]

Sokrates'in ruh görüşü ve ölümden sonraki hayat hakkındaki düşüncelerini *Sokrates'in Savunması* adlı kitaptan elde edebiliriz. Bu diyaloglarda dikkat çekici ilk unsur, ruhun varlığını tartışmaktan ziyade ruhun mahiyeti ve ona gösterilmesi gereken özenin vurgulanmasıdır.[34] Ayrıca Sokrates ruhu, insanın en değerli parçası olarak görmüştür. Ölümden sonra geride kalacak geçici dünya heveslerinin insana bir fayda sağlamayacağını, asıl özen gösterilmesi gereken unsurun insanın ruhu olduğunu ısrarla söylemiştir. Önemli diğer husus ise Sokrates, ölümden sonraki hayatta insanı

[31] Çetin, *Pre-Sokratiklerden Aristoteles'e Ruh ve Ölümsüzlük Anlayışları*, 63.
[32] Platon, *Phaidros*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 28, 247d.
[33] Cevizci, *Felsefe Tarihi,* 77.
[34] Platon, *Sokrates'in Savunması*, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 48, 29e 30b.

karşılayacak bir ödül veya cezadan bahsetmemektedir. Ona göre ölümden sonraki hayat için iki seçenek vardır: ya hiçlik ya da diğer dünyaya geçiş. Hiçliği insanın derin bir uykuya dalması olarak görürken diğer dünyaya geçişi sevdiklerine kavuşmak olarak görmektedir. Nitekim Sokrates, iki durumda da insanın kazançlı olacağını belirtmiştir.[35] Platon'un (MÖ 427-347) ruh anlayışına bakıldığında ise ruh anlayışının varlık anlayışına paralel olarak yapmış olduğu idealar ve fenomenler dünyası ayrımı üzerinde şekillendiği görülmektedir. Ona göre ruh, tanrının ruhundan bir parçadır ve Tanrı kadar ezelidir. İdealar âleminde tanrısıyla birlikteyken haz ve şehvetin etkisiyle maddi âleme ilgi duymaya başlamıştır. Bu ilginin ardından Tanrı, maddi âlemde bedeni yaratmış ve ruhu, bedene hapsetmek üzere maddi âleme göndermiştir. Bedende misafir olan ruh, maddi âlemde onunla yaşayacaktır. Ancak ölümden sonra hesaba çekilecek ya mükâfatlandırılacak ya da cezalandırılacaktır. Bütün bu süreç, ruhun haz ve şehvete düşkünlüğü yüzünden Tanrı tarafından cezalandırılması anlamına gelmektedir.[36]

Platon'a göre ruh, kendi kendine hareket edebilen bir cevherdir. Beden ise giyilebilen cansız bir kıyafet gibidir ancak ruhla birleştiğinde etkin hale gelmektedir. Ruhun bedenden ayrılması gerektiğinde hareket azalır ve yavaşlama olur. En sonunda ruh bedenden ayrıldığında hiçbir yaşam belirtisi kalmaz. Bedene canlılık verecek şey ortadan kalktığı için beden yok olmaya mahkumdur. Bu durum ruhun, canlılık verenin ve hareketin kaynağı olduğunun delilidir.[37] Hatta Platon, *Phaidros*'ta hareketten yola çıkarak ruhun varlığını ve ölümsüzlüğünü kanıtlar: "O halde kendi kendine hareket eden varlık, hareketin ilkesidir ve bu varlığın ne yok olması mümkündür ne de yeniden doğması. Eğer başka türlü olsaydı üstümüzde gök ve bütün canlı varlıklar hareketsiz kalır, yok olurdu ve artık bir daha hareket edebilmeleri, yeniden doğmaları mümkün olmazdı."[38] Sonuç olarak ruhun, kendi kendine hareket etmesi ve diğer varlıkların hareket ilkesi olması, varlığa gelmesi ve yokluğa gitmesinin mümkün olmaması, onun doğası itibariyle ölümsüz olduğunu göstermektedir. Ayrıca Platon'a göre ölüm bir hiçlik olsaydı bu durum kötü insanlara verilmiş bir hediye olurdu. Kötü insanların ölüp hiçlikte kaybolmaları dünyada yaptıkları tüm kötülüklerden kurtulmaları anlamına gelmektedir. Ancak ruh ölümsüz olursa, kötülüklerden kurtulabilmek için iyi olmaktan

[35] Platon, *Sokrates'in Savunması*, 61, 40d-41b.
[36] Arslan Topakkaya-Emel Karakaya, "Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Ruh Kavramına İki Farklı Yaklaşım: İslam ve Platon Örneği", *Temaşa: Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 2/1 (2015), 29.
[37] Mustafa Kaya, "Platon'da Ruh Kuramı", *Sosyal Bilimler Dergisi* 15/1 (2013), 176.
[38] Platon, *Phaidros*, 26, 245c-d.

ve aklı başında davranmaktan başka yol kalmamaktadır.[39] Nitekim Platon'a göre ruhun ölümsüz olması gerekmektedir.

Platon'a göre ölüm, ruhun bedenden ayrılarak tek başına var olmaya devam etmesi demektir. Başka bir deyişle, ruhun beden zindanından kurtulmasıdır. Ruh, bedenden kurtularak Küllî Nefs'e ulaşır ve Tanrı ile birleşir. Ölüm olgusu Platon'a göre ne bir başlangıç ne de bir bitiştir. Aksine bir döngünün başlamasını ifade etmektedir. Çünkü ölüm, ruhun bedeni terk etmesiyle bir son olarak düşünülse de ruhun bireysel olarak Hades denilen yere -yani yeni hayatının başlangıcına- geçişi demektir. Yani yaşam ve ölüm bir döngüdür ve birbirini takip etmektedir. Platon, *"ölmek yaşamaktır"* derken ölümü asıl hayatın başlangıcı olarak kabul etmektedir.[40] Fakat her ruh, ölümle birlikte mutluluğa ulaşamamaktadır. Maddi dünyada yaptığı kötülüklerin cezasını ve iyiliklerin mükâfatını alacaktır.

Platon'un ölümden sonraki hayat düşüncesinin gelişmesinde Pythagoras'ın görüşleri de etkili olmuştur. Yani bu maddi âlem, önceki hayatta işlenmiş günahların cezalarının çekilmiş olduğu bir çile yeridir. Günahkâr olan ruhlar, bedenden bedene dolaşarak günahlarından arınıp temizlenmektedir. Buna ruh göçü denir. Ancak Platon, bu düşüncenin üzerine kendi fikirlerini eklemeyi de ihmal etmemektedir. Ona göre ruhlar, günahkâr olarak maddi âleme inerken gökten saf-temiz olarak inmektedir ve ardından maddi dünyanın günahlarıyla kirlenmektedir. Çünkü ruhlar, bu dünyaya gelmeden önce idealar âleminde bulunmakta ve orada sakin bir hayat sürmekteydi.[41]

Platon'a göre ahiret hayatı, ruhlar için son durak değildir. Ruhlar, defalarca bedenlere dönüp yeni hayatlarına başlayacak ve ölümle tekrar diğer yaşamlarına geçeceklerdir. Ruh göçünü (reenkarnasyon) savunan Platon, *Phaidon* adlı kitabında dünyadan ayrılanların ahirete gidip oradan geri dünyaya döndüklerinden bahsetmektedir. Yani ona göre yaşayanlar, önceden ölen kimselerin ruhlarından doğmaktadır. Nitekim ruhlar, ahirette olmasalardı yeniden dünyaya gelemezlerdi.[42]

Platon'a göre yeniden hayata dönüş insanın bir önceki hayatında yaptıklarıyla ilgilidir. Tamamen maddi ve bedensel haz peşinde koşanlarla, bilgelik ve ruhsal haz peşinde

---

[39] Platon, *Phaidon,* çev. Nazile Kalaycı (Ankara: Pharmakon Yayınları, 2020), 169, 107c-d.

[40] Fazıl Derbeder, *Platon ve Aristoteles'te Ruh Beden Problemi ve Karşılaştırılması* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 30.

[41] Topakkaya - Karakaya, "Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Ruh Kavramına İki Farklı Yaklaşım: İslam ve Platon Örneği", 28.

[42] Platon, *Phaidon,* 63, 70d.

koşanların durumu doğal olarak farklılık gösterecektir. Platon, dünya hayatını oburluk, sarhoşluk ve zorbalık gibi şeylere adayan ruhların eşek ve benzeri hayvanların bedenine gireceğini; hırsızlık, tiranlık ve adaletsizlik yapan ruhların kurtların veya atmacaların bedenlerinde var olacaklarını; bilgeliğin ve adaletin peşinden ayrılmayan ruhların ise arı veya karınca gibi güzel bir hayvan bedenine ya da yeniden insan bedenine geçeceğini söylemektedir.[43]

Platon'a göre ölen ruhlar ilk olarak yargılanır. Ardından dünya hayatında iyi davranıp tanrısal kurallara göre yaşam sürüp sürmemelerine göre hüküm giyerler. Orta kararda - ne iyi ne de kötü durumda- olan ruhlar, tekneyle Akherousia'ya giderler. Burada bir süre kalarak arınırlar. Yaptıkları kötülükler için bedel ödedikten sonra bağışlanır, iyilikler için de ödüllendirilirler. Fakat tanrısal kurallara ihanet etmek, cinayet işlemek veya bunun gibi bağışlanamayacak kötülüklerde bulunmuş olan ruhlar ise kendi eylemlerinin sonucu olarak Tartaros'a atılır ve oradan bir daha asla çıkamazlar.[44]

Platon, ruhun bilgelik ve ruhsal hazlarla uğraşması sonucu gideceği hayatın görünüşünden ve güzelliklerinden de bahsetmektedir. Ona göre ahiret hayatında bulunan renkler, içinde yaşadığımız bu dünyanın renklerinden çok daha saf ve gerçek halde bulunurlar. Dünyada bu saflığın bulunmayışının nedeni, maddi oluş ve bozuluşun bulunmasıdır.[45] Anlaşıldığı üzere; bilgeliğe değer verip hayatı boyunca iyi olmayı amaçlayan güzel insanların bulunacakları yer bu denli renkli ve güzeldir. Fakat en kötü suçları işleyen ve bedensel hazlarına yenik düşen insanların gideceği son yer de Tartaros adı verilen derin çukur olacaktır.

Bu sebeple insan; yaşamı boyunca bedeni ile ilgili hazlardan uzak durmalı, kendisini bilgeliğe adayarak ruhunu ölçülülük, doğruluk, cesaret, adalet ve özgürlük gibi ahlâkî güzelliklerle süslemelidir. Platon'a göre tüm bunlara inanırsak kendi ruhumuzu maddi sevgilerle kirletmekten kurtarabiliriz. Ölüm olgusunu ruhun sürekliliğinde bir geçiş olarak gören Platon insanları iyi olmaya, bilgeliği sevmeye ve Tanrı'ya yönelmeye çağırmıştır.

Aristoteles'e (MÖ 384-322) göre de insan, ruh ve bedenden oluşan bir varlıktır. Beden madde, ruh ise ona "insan" niteliği kazandıran formdur. Ruh, bedeni biçimlendirir ve bedeni araç olarak kullanır. Bununla birlikte Aristoteles, Platon düşüncesindeki ruh-

[43] Platon, *Phaidon*, 99, 81e-82b.
[44] Platon, *Phaidon*, 183, 113d-e.
[45] Platon, *Phaidon*, 175, 110b-c.

beden düalizmini ortadan kaldırır. Ona göre ruh ve beden, iki ayrı varlık değil yalnızca bir tözün iki ayrı ögesi olabilirler. Yani filozof, madde-form düşüncesini ruh-beden ilişkisine de katarak ruh ve bedeni birbirine bağlı kılar. Böylece beden ruhsuz olamayacağı gibi ruh da bedensiz olamaz.[46] Platon'a göre ruh, bedenden önce ve sonra varlığını sürdürmüştür. Ancak Aristoteles bu şekilde düşünmez. Ruh, bedenden önce var olmadığı gibi bedenden sonra da varlığını sürdürmemektedir.

Aristoteles'e göre ruh; "*bilkuvve hayata sahip olan bir cismin entelekheiasıdır*."[47] Başka bir deyişle hazırda bulunan bir cismin ilk yetkin fiilidir. Yani canlıya canlılık veren, onu cansızlıktan kurtaran asıl nedendir. Ruh bedeni canlı yapmakta, aynı zamanda ona şekil vermektedir. Ölüm esnasında ruh, bedenden ayrılır. Ruhu kaybeden beden ise şeklini kaybedip parçalanmaktadır.[48] Aristoteles, ruhun bedenle olan ilişkisini gözün görme ile olan ilişkisine benzetmektedir. Göz, sadece bir görme organıdır. Görme fiili ortadan kaldırırlarsa göz artık göz olma niteliğini yitirecektir. Başka bir cisimden örnek verecek olursak baltanın özü -kesiciliği-, baltayı balta yapan şeydir.[49] Kesici olma fiili ondan kaldırıldığına balta artık balta olmaktan çıkacaktır. Baltanın özünü, baltanın ruhu olarak kabul edersek insanı insan yapan da onun özü olan ruh olacaktır. Bu bağlamda ruh, bedensiz olmayacağı gibi beden de ruhsuz olamaz. Beden, ruhsuz yok olmaya mahkumdur.

Aristoteles, Pythagoras ve Platon'un ruh göçü anlayışlarına da karşı çıkmaktadır. Ona göre, rastgele bir ruhun rastgele bir bedene girebiliyor olması fikri oldukça saçmadır. Çünkü her beden, kendine has bir biçim ve şekle sahiptir. Bedene bu biçim ve şekli veren ruhun, başka bedene girmesi demek flüt yapan bir marangozun sanatının flütlerden geldiğini söylemeye benzemektedir.[50] Bir flütle örs sesi, bir örsle flüt sesi çıkarılamadığı gibi bir insan bedeniyle hayvan/bitki ruhuna sahip olunamaz. Her beden kendi ruhu için özel olduğu gibi her ruh da kendi bedeni için özeldir. Yani Aristoteles'e göre, ruh bedene hareket ve şekil veren bir form olmakla birlikte bedenden bedene dolaşan bir seyyah olarak kabul edilemez. Her bedenin bir tek entelekheiası olmasından

[46] Mustafa Kaya, "Aristoteles'in Ruh Anlayışı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/1 (2014), 92.
[47] Aristoteles, *Ruh Üzerine,* çev. Zeki Özcan (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2018), 73, 412a-20. Entelekheia; tamamlanma ya da mükemmelliğe ulaşma durumu, kendini gerçekleştirme anlamına gelen Yunanca bir terimdir.
[48] Kaya, "Aristoteles'in Ruh Anlayışı", 93.
[49] Aristoteles, *Ruh Üzerine,* 75, 412b-10.
[50] Aristoteles, *Ruh Üzerine,* 48, 407b-25.

dolayı ruhların bedenden bedene geçişi mümkün değildir. Ruh ve beden, birbirlerine bağlı ve birbirleri için özeldir.[51]

Sonuç olarak; Aristoteles'in ruh-beden ilişkisini madde-form öğretisine benzetmesinden dolayı, bedenin yok olmasıyla birlikte ona bağlı ve formu olan ruhun da yok olacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Öyleyse Aristoteles, ruh göçünü reddetmekle birlikte yeniden dirilişi de mümkün görmüyor denilebilir mi? Aristoteles'in ruh göçünü reddettiği açıkça cümlelerinde yer almaktadır. Ancak yeniden diriliş hususunda net ve anlaşılır bir bilgiye rastlanmamıştır.[52]

Plotinus'un varlık anlayışı, sudur teorisi çerçevesinde şekillenmektedir. Sudur teorisine göre varlıklar, ilk kaynak olarak kabul edilen Tanrı'dan bir taşma sonucu meydana gelmektedir. Fakat bu taşma sonucunda Tanrı'dan herhangi bir eksilme olacağı düşünülmemelidir. Tanrı'dan ilk taşan varlık akıldır. Plotinus'a göre Tanrı'ya en yakın konumda bulunmasından dolayı âlemde bulunan en mükemmel varlık da akıldır. Dolayısıyla akıldan sonra taşan varlıklar daha az mükemmel olacaktır. Akıldan sonra meydana gelecek olan varlık ise evrensel ruhtur. Evrensel ruh, kendisinden sonraki tüm varlıkları içine alan bir kapsama sahiptir. Evrensel ruhtan taşan her varlık, ruhun etkisiyle varlığa gelir. Bu taşma, bitkilere kadar devam eder ve her varlıkta ruh bireyselleşerek o varlığın meydana gelmesini sağlar. Diğer bir ifadeyle ruh, hayvana canlılık verirse hayvanın özelliklerini almakta insana canlılık verirse insanın özelliklerini almaktadır.[53]

Plotinus'a göre ruh-beden ilişkisini açıklamak kendi içerisinde birtakım zorluklar barındırmaktadır. Bunun sebebi ruh ve bedenin farklı tabiatlara sahip olmasına rağmen aynı kaynaktan yani Bir'den geliyor olmalarıdır. Plotinus için ruh, bedensel bileşenlere canlılık ve hayat veren ilkedir. Beden ise değişime ve bozulmaya mahkûm olan maddesel, ölümlü bir varlıktır. Öyleyse değişime ve bozulmaya uğramadan varlığını daima sürdürecek olan da ruhtur. Nitekim ruh, yok olmayacaktır yani ölümsüzdür.[54]

---

[51] Derbeder, *Platon ve Aristoteles'te Ruh Beden Problemi ve Karşılaştırılması,* 40.
[52] Hasan Özalp, "Aristoteles ve İbn Sina'nın Reenkarnasyonu Reddi", *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (2013), 90.
[53] Osman Mutluel, "Plotinus ve Kindi Düşüncesinde "Bir" Kavramı", *Turkish Studies Dergisi* 13/25 (2018), 309.
[54] Şeyma Demirtaş, *Plotinus'ta Ruh ve Ölümsüzlük Düşüncesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 49.

Plotinus, her insanın saf ve katıksız olan kendi ruhuna odaklanması gerektiğini vurgulamaktadır. Zira ruh, Tanrıdan bir parçadır ve kötülükler ona yalnızca dışarıdan bulaşan eklentilerdir. İnsan, ruhuna odaklanıp onu saflaştırdığı takdirde özünü oluşturan bilgelik ve erdemlere ulaşacaktır. Bunun için de bedenle alakalı olan arzu ve isteklerinden arınması gerekmektedir. Hayatı boyunca bunun için çabalayan bireysel ruh, ilahî olan Bir'e yani Tanrı'ya dönebilecektir. Böylece hayatının nihai gayesini gerçekleştirerek mutlak mutluluğa ve ölümsüzlüğe ulaşacaktır.[55] Plotinus, *Enneadlar* kitabında bu durumu şöyle izah etmektedir:

> "Çirkinlik, kendisini kaplayan yabancı maddeden ötürüdür. Tekrar güzel olabilmek için yıkanıp temizlenmesi ve kendini önceki haline geri döndürmesi gerekir. Bundan dolayı, ruhun çirkinliğinin bedensel ve maddi olanla karışıp bütünleşmesinden ileri geldiğini söylesek yanılmış olmayız: ruh, saf haliyle kendisi olmadığında çirkindir. Toprak parçalarıyla karışmış altında da durum aynıdır. Bunlardan arındığında altının güzelliği ortaya çıkar; kendisine yabancı olan her şeyden ayrılır, artık sadece altındır ve altınladır."[56]

Nitekim ruhun asıl amacı kendisini maddi olan bedenden uzaklaştırması olmalıdır. Ruhun özüne dönebilmesi, uzaklaşabilme becerisine bağlıdır. Plotinus'a göre kastedilen bu uzaklaşma fiziksel olarak algılanmamalıdır. Ruhun özüne dönebilmesi için en iyi yol felsefe pratiği ve bilgeliktir. Ruh, yaşamı sırasınca mümkün mertebe bedene olan ilgisini azaltarak bedenin ruh üzerindeki etkisini sınırlandırmalıdır. Ruh, bunu başardığı takdirde fiziksel ölümle karşılaşmadan önce sembolik olarak ölmeyi tadarak gerçek benliğine ulaşır. Böylece ölümün bir yok oluş değil özgürleşerek yeniden özüne dönüş olduğunu kavrar.[57]

Plotinus, "iyi bir ev" olarak betimlediği bedeni gerçek anlamda kötülemez. Zira beden de ruh ile aynı kaynaktan meydana gelmiştir. Ona göre beden, bizatihi kötü değildir. Yalnızca kötülüklere ulaşmak için bir vasıta olarak görür. Asıl kötülük, madde ve bedenin kendisi değil madde ve beden ile olan meşguliyettir. Ruhun mesuliyeti ise ölüm gerçekleşmeden önce özünü bu meşguliyetlerden kurtarmaktadır. Ruh bunu başarabilirse mutlak özgürlüğüne erişebilecektir. Özgürlüğüne erişemeyen ruh ise ancak rezillik ve sefaleti tadacaktır. Öyleyse kötülük, madde ve bedenle alakalı olmayıp

---

[55] Besmir Hallaçi, *Plotinus ve Fârâbî'de Ruh/Nefs Kavramı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 38.
[56] Demirtaş, *Plotinus'ta Ruh ve Ölümsüzlük Düşüncesi*, 63.
[57] Demirtaş, *Plotinus'ta Ruh ve Ölümsüzlük Düşüncesi*, 64.

tamamıyla ruhun alışkanlık ve tutumlarıyla alakalıdır.[58] Aynı zamanda Plotinus maddenin, sudur teorisinde en alt basamağında yer aldığını yineler. Ona göre Bir olan Tanrı'dan uzaklaştıkça iyilik git gide azalır. Nitekim Plotinus, maddeyi bizatihi kötü olarak görmese bile maddenin iyilikten az çok pay aldığını vurgular. Öyleyse madde tam bir yoksunluk hali içerisindedir.[59]

Plotinus'un metafiziği incelendiğinde öldükten sonra ruhun, Bir olan Tanrı ile birleşmesi meselesi metaforik açıdan ele alınmıştır. Ruhun, Bir olan Tanrı'ya dönmesi insanı mest eden bir şarkıdaki notaya benzetilmiştir. Şarkıyı oluşturan şeyler notalardır. Ancak her nota diğerinden farklıdır ve ayırt edilebilir. Ayrıca Plotinus'a göre ruhun, Bir olan Tanrı ile birleşmesi mistik deneyime dayanmaktadır. Zira temaşayı gerçekleştirecek olan akılla birlikte arınma ve manevi egzersizlerdir. İnsan, kendi ruhunu tanıyıp keşfettikçe Tanrı'yı anlaması ve ona ulaşması kolaylaşacaktır. Çünkü insanın ruhu da Tanrı'dan bir parçadır ve Tanrı'ya ulaşabilmesi için insana rehberlik edecektir.[60]

Plotinus, reenkarnasyon düşüncesine sahip çıkmaktadır. Onun reenkarnasyona inandığını gösteren en mühim husus ise reenkarnasyonun ruhun günah işlemekten yoksun ve muaf olduğu fikrine getirilebilecek bir açıklama olmasıdır. Ruhun bu durumu, beden ve maddeyle olan ilişkisini tam anlamıyla ayırt edememizden kaynaklanmaktadır. Zira ruh, beden ve madde ile çok ilgilenip onun içerisinde kaybolursa özünden uzaklaşır. Böylece kötülük yapmaya ve günah işlemeye yatkın hale gelir, sonucunda da cezaya maruz kalır. Plotinus durumu daha iyi izah edebilmek için şu örnekleri sıralar: parası ve malını kötüye kullanan biri gelecek hayatında yoksulluğu tadabilmeli, zalim olan bir efendi gelecek hayatında köle olarak doğabilmeli, katil olan biri gelecek hayatında maktul olabilmelidir. Ancak bu sayede adalet yerini bulabilecektir. Eğer ruh, bedenden ve maddeden uzaklaşmayı başararak özüne dönerse Evrensel Ruh'a ulaşır ve onunla baki kalır. Nitekim Plotinus'a göre bu durumun meydana gelebilmesi için ruh kendisini tam anlamıyla arındırana kadar bir bedenden başka bir bedene geçmeye mahkumdur.[61]

---

[58] Hallaçi, *Plotinus ve Fârâbî'de Ruh/Nefs Kavramı*, 41.
[59] Demirtaş, *Plotinus'ta Ruh ve Ölümsüzlük Düşüncesi*, 62.
[60] Ceyda Altıntop, "Plotinus'taki "Bir" Kavramının Ortaçağ Felsefesi İslam Düşünürlerindeki "Sudûr" Nazariyesi Üzerindeki Etkisi", *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2016), 59.
[61] Hallaçi, *Plotinus ve Fârâbî'de Ruh/Nefs Kavramı*, 51.

1.2. Zerdüştîlikte Ahiret İnancı

İslâm toplumlarına yakın bir coğrafyada yayılması ve İslâm düşüncesine etki etmesi muhtemel bir din olmasından ötürü Zerdüştîliğin ahiret hayatına dair görüşleri üzerinde durmak gerekmektedir. Zerdüştlük, ahiret inancını sistematik olarak ele alan en eski dinlerden biridir. Zerdüştlüğe göre ölümden sonra hayat vardır ve bu hayatın nasıl olacağını insanın bu dünyada yaptığı eylemler belirlemektedir. Ölümden sonraki hayatta insan, ödül ve cezalarla karşılaşacaktır. Ayrıca Zerdüştlük inancında daha önceki inançlarda görülmeyen cismânî haşir düşüncesi yer almaktadır. Kutsal metinlerinde ruhun ölümden sonraki yolculuğu, bireysel ve evrensel yargılama, cennet-cehennem tasvirleri açıkça anlatılmıştır.[62]

Zerdüştîlik, insanlara dünyanın sonunda iyilerin galip geleceği düşüncesini aşılamakta ve ölümden sonraki hayatta bulunan ilahi mahkeme, ödül ve ceza gibi kavramlara eskatolojisinde önemli bir yer ayırmaktadır. Dünya hayatını iyilik ve doğru işler yaparak geçiren insanlar ahiret hayatında ödüllendirilecektir. Kötülük yapıp sadece zevk peşinde koşanların ruhları ise cezalandırılacaktır. Dünyanın sonunda iyilik yapanlar zaferi elde ederek kötü(lük)lere galip geleceklerdir. Zerdüştîliğin hedefi ise insana bu dünyada yol göstererek doğruyu seçmesini sağlamak ve kötülüklerden kurtarıp kurtuluşa erişmesine yardımcı olmaktır.[63] Zerdüştîliğin kutsal kitabı olarak kabul edilen Avesta'ya göre insan, maddi (gaetha) ve manevi (mainyu) olmak üzere iki ögeden oluşmaktadır. İnsanın manevi bileşeni ölümsüz iken maddi bileşeni olan vücut ölümlüdür. İnsanın manevi bileşeni olan ruh, insanın yaptığı bütün eylemlerin sorumluluğunu üstlenip ceza veya mükafatı hak eden yetidir.[64]

Zerdüştîlikte yer alan düalist teoloji inancı, iyi ile kötü ayrımına sebebiyet verdiği gibi hayat ve ölüm ayrımına da sebep olmaktadır. Kutsal metinlerinde eylem, söz ve düşüncelerin iyi ve kötü olmak üzere iki çeşit olduğundan bahsedilmektedir. Aynı zamanda hayatla beraber ölümünde yaratıldığından söz edilmektedir.[65] Avesta öğretisinde Ehrimen, bütün kötülüklerin kökeni olarak kabul edilmektedir. Hatta

[62] Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 28/281.
[63] Gündüz, "Mecûsîlik", 280.
[64] Nevfel Akyar – Süleyman Sayar, "Zerdüştî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru", *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 10 (2020), 60.
[65] Mehmet Alıcı, "Genel Hatlarıyla Mecusilik ve Zerdüşt'ün Modern Takipçileri", *Ortadoğu Yıllığı* (2011), 558.

Avesta'nın bazı bölümlerinde "mutlak ölüm" ve "en kötü yalancı" olarak isimlendirilmiştir. Zerdüştîlik inancında ölümün kötü bir kavram olarak ele alınmasının asıl sebebi düalist teolojisidir. Ahura Mazda'nın yarattığı bütün varlıklar iyidir ancak Ehrimen ve onun iblislerinin dokunuşlarıyla varlıklara kötülük bulaşmaktadır. Yani dünyada yaşarken temiz olan vücut, Ehrimen'in yaratmış olduğu ölüm ve ölüm iblislerinin ölümden sonra ruha temas etmesi ile kirlenmektedir.[66]

Zerdüştîliğin kutsal metnine göre insan öldükten sonra ruhu, dördüncü günün sabahına kadar dünyada kalmakta ve dördündü günün ardından uhrevi yolculuğuna başlamaktadır. Bu yolculuk, dürüst kişiler ve günahkâr kişilerin ruhu açısından iki farklı şekilde tasvir edilmiştir. Ruh ilk üç gece cesedin yamacına oturarak dünyada yaptığı eylemleri gözden geçirmektedir. Günahkâr kişinin ruhu, kendisine üzüntü ve endişe verecek kötü anlarını izlerken dürüst kişinin ruhu dünyadaki güzel anılarına şahit olmaktadır. Ancak ikisi de yargılanma sonucu gideceği yer için endişe etmekte ve Çinvat Köprüsü'nden[67] geçebilmeyi umutla beklemektedir. Dördüncü günün sabahında ruhlar, Çinvat Köprüsü'ne gelmekte ve iyi-kötü olmalarına göre yolları ayrılmaktadır. Bu sırada iblisler ruhları cehenneme çekmeye çalışırlar fakat melek Surûş[68], dürüst kişinin ruhunun korunmasına yardımcı olmaktadır.[69]

Zerdüştîliğin temel inanışına göre kişinin kendi vicdanı, dürüst kişiye on beş yaşında güzel bir genç kız olarak görünmektedir. Kişiyi hoşnut edecek şekilde karşılar, yargılama sürecinde ona yardımcı olur ve köprüden kolaylıkla geçmesini sağlar. İyilik yapan dürüst kişinin ruhunu gideceği yerde çeşitli ve lezzetli meyveler, besili hayvanlarla dolu yemyeşil bahçeler ve şarıl şarıl akan nehirler karşılayacaktır. Günahkâr kişinin ruhunu ise iblis Çinvat Köprüsü'ne yargılaması için getirmektedir. Kişinin vicdanı, ruhuna çirkin bir yaşlı kadın olarak görünmektedir. Onu yargılanması için götürürken hiçbir yardımı dokunmamaktadır. Günahkâr kişinin ruhunu, verimsiz ve kurak araziler, cılız hayvanlar ve tatsız yemekler karşılamaktadır. Nitekim anlatıldığı gibi ölümden sonra ruh, dördüncü günde yargılanacaktır. Ardından mükafatı veya cezası

[66] Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din* (İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021), 124.
[67] Çinvat Köprüsü, "Ayırıcı Köprü" ya da "Toplanma Köprüsü" anlamlarına gelmektedir. Ölümden sonra ruhların geçmek zorunda olduğu ve dünyadan ahirete uzandığı düşünülen yapıdır.
[68] İslâmî literatürdeki Cebrail'in bazı görevlerini üstlendiği için ona benzetilmektedir. İnsanlara nasıl kulluk etmesi gerektiğini öğretmek, Tanrı Ahura Mazda'nın kutsal mesajlarını insanlara taşımak, ölen kişilerin ruhlarını dünyadayken iblislere karşı korumak, ilahî mahkemede bulunmak gibi görevleri yerine getirmektedir.
[69] Akyar - Sayar, "Zerdüştî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru", 63.

ruhun dünyada yapmış olduğu eylemler tarafından şekillenecektir. Ancak Zerdüştîliğin kutsal metnine göre, iki çeşit yargılama şekli bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ölümden sonra ruhun Çinvat Köprüsü'nde yargılanması ve sonuca göre cennet veya cehenneme gönderildiği kıyamet öncesi kabul edilen "bireysel yargılama", ikincisi ise sonsuz ahireti temsil eden kıyamet sonrası "evrensel yargılama"dır.[70]

Zerdüştîliğe göre, insan iyiyi veya kötüyü seçmekte özgür iradeye sahiptir. Kutsal metinleri güzel düşünme, söz ve davranışları tercih ederek sonsuz ahiret huzuruna ulaşmayı bilgelik; kötü düşünme, söz ve davranışları tercih ederek ebedi ıstırap çekmeyi ise aptallık olarak nitelendirmektedir. Kişinin günah ve sevapları bir terazi yardımıyla adil olacak şekilde tartılmaktadır. Kutsal metinlerde tartının hassas oluşunu "bir kıl tanesi ağırlığındaki sevap ve günahı bile ayırt eder"; tarafsız davranacağını ise "ister köylü olsun ister prens olsun herkese eşit davranır" cümleleriyle ifade etmektedir.[71] Zerdüştîlik inancına göre insanın günah ve sevapları onu ilahi bir gözle izleyen bir baş melek tarafından kayıt altına alınmaktadır. Ruh, terazide yapılan ölçüme göre iyi düşünce, söz ve davranışların ağır gelmesi durumunda cennete (Şarkı Evi); kötü düşünce, söz ve davranışların ağır gelmesi durumunda cehenneme (Yalan Evi) gitmektedir. Sevap ve günahların dengede kalması durumunda ise tekrar dirilişe kadar arafta (Hamistagan) kalmaktadır.[72]

Zerdüştî inancında iyiler, dünyanın sonunda kötülerle mücadele edecektir. Bunun ardından bütün ölülerin ruhları tekrar dirilerek bedene bürüneceklerdir. İran mitolojisine göre on iki bin yıllık dünya dönemi kötülük karşısında iyilerin galibiyetiyle bitecektir. Ardından Ahura Mazda, egemenliğini tekrar ilan edecek ve nihai ahiret hayatı başlayacaktır. İlk doğan insandan son ölen insana kadar bütün ruhlar, tekrar bedene girerek haşrolacaktır. Nitekim Zerdüştîlik inancında cismânî haşr, ahiret düşüncesinin önemli hususlarından biridir. Kıyamet günü tekrar bedenlenen ruhlar bir arada toplanmaktadır. Buradaki herkes daha önce dünyada yapmış olduğu iyilikleri ve kötülükleri izlemektedir. Sonrasında dürüst kişiler ve günahkâr kişiler yeniden ayrılır.

---

[70] Akyar - Sayar, "Zerdüştî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru", 64.

[71] Nevfel Akyar, *Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 60.

[72] Nevfel Akyar - Süleyman Sayar, "Zerdüştî Cenaze Geleneklerinde Düalizm", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 60.

Günahkâr kişiler, üç gün boyunca acı çekmek üzere geri cehennem gönderilirken dürüst kişiler cennete girmektedir.[73]

Zerdüştîliğe göre dünyada yapılan bütün iyiliklerin ödülü cennette alınacaktır. Yani cennet, maddi ve manevi iyi oluş halidir. Dünyadayken güzel düşünen, konuşan ve davranan kişilerin ödüllendirileceği ebedî mekânları cennet olacaktır. Zerdüştîlikte cennet tasavvuru, ahiret inançlarında önemli bir yer edinmektedir. Dürüst kişilerin sonsuza dek kalacağı yer olarak bilinen cennetin; "şarkı evi", "ebedi ışık", "iyi düşünce evi", "en iyi dünya" gibi isimlendirmeleri de bulunmaktadır. Cennet, en lezzetli yiyecek ve içeceklerin bulunduğu, insanın yumuşak bir minderde veyahut altın bir tahtta oturduğu uhrevî bir mekân olarak tasvir edilmektedir. Cennete giden insanların algı ve hisleri meleklerden farksızdır. Çünkü orada insanlar için bozulma, yaşlanma ve ölüm yoktur aksine zevk, mutluluk ve eğlence bulunmaktadır. Cennete giren dürüst insanlara, "Ambrossia"[74] adı verilen çok lezzetli tanrısal bir yemek sunulmaktadır. Bu bağlamda denilebilir ki, Zerdüştîliğin bu cennet tasavvuru o dönemin mutluluk ve zevk algısını bizlere yansımaktadır.[75]

Avesta'da cehennem; "Yalan Evi", "Kötü Düşüncenin Evi", "En Kötü Yaşam" isimleriyle ifade edilmektedir. Kötü insanların ruhları, Çinvat Köprüsü'nden geçtikten sonra acı ve ıstırabı hissedecek ve Yalan Evi'nde tutulacaktır. Zerdüştîliğin ahiret inancında, ilahi merhametin adaletten üstün oluşu düşüncesi yer almaktadır. Yani cehennem sonsuza dek sürmeyecek, acı ve ıstırap çeken kötü ruhlar cezasının bitmesinin ardından cennete girecektir.[76] Kutsal metinlerinde yer alan cehennem tasvirlerinde Çinvat Köprüsü'nün altında cehennem çukurları bulunmaktadır. Bu çukurlarda yılan, kertenkele ve Ehrimen'nin hayvanları olarak ifade edilen "krafstar"lar bulunmaktadır. Krafstarların en küçüğü bile dağlar kadar büyüktür ve kötü ruhları kemirerek zarar verirler.[77]

Avesta'da cehennem karanlık, korkunç, aşırı dar ve derin bir kuyu olarak tasvir edilmiştir. Aşırı soğuk, yağmur, dolu, aşırı sıcaklık gibi kötü hava durumları ve felaketler cehennem ile özdeşleştirilmiştir. İblisler, şeytanlar ve değişik korkutucu

[73] Akyar - Sayar, "Zerdüştî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru", 70.
[74] Sonsuz hayat verdiği düşünülen tanrısal bir yiyecektir. İçerisinde bal bulunan meyve salatası formunda bir yiyecek olduğunu düşünülmektedir.
[75] Akyar, *Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri,* 77.
[76] Akyar - Sayar, "Zerdüştî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru", 76.
[77] Akyar - Sayar, "Zerdüştî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru", 77.

canlılar burada yaşamaktadır. Cehennemin içerisinde hiçbir zevk, eğlence, mutluluk ve huzur kırıntısı bulunmamakta aksine acı, ıstırap, sıkıntı ve huzursuzluğun en çok görüldüğü yer olduğuna inanılmaktadır. Cehenneme giren kötü ruhlar tövbe ederler, üzüntüden kahrolur ve pişmanlıktan dövünürler. Açlıktan ve susuzluktan çürümüş ve hiçbir tadı olmayan berbat yemekleri yerler ancak hiçbir zevk almazlar tam tersi o yemekleri yemek kötü ruhlara eziyet vermektedir. Cehennem adeta kötü ruhlar için bir hapishane görevi görmektedir. Orada çekilen cezalar dünyada yapılan hiçbir kötülükle kıyaslanamaz çünkü cehennemdeki cezalar maddî değil manevîdir. Nitekim ruha verilen ceza bedene verilen cezadan çok daha korkunçtur. Cehennem tasavvurlarının da cennet tasavvurları gibi yaşanılan dönemin eziyet ve ceza anlayışını yansıttığı manidardır.[78]

1.3. Hinduizmde Ahiret İnancı

Hint coğrafyasının, İran bölgesini birçok alanda etkilediği gibi İslâm düşüncesinde de önemli izler bırakması muhtemeldir. Bu yüzden Hint düşüncesinin ölümden sonraki hayata bakış açısını incelemek gerekmektedir. Hinduizm'de ölüm, hayatın sonu olmayıp yeniden doğumun başlangıcı olarak görülmektedir. Hinduizm'in kutsal metinlerinde ölüm kavramı, Sanskritçe *"mrtyu"* terimi ile ifade edilmiştir. Aynı zamanda *mrtyu* kelimesi, Hindu mitolojisinde ölüm tanrısı/tanrıçasına da isim olmuştur. Hindu inancına göre ruhun, nihai anlamda ölümü mümkün değildir. Çünkü ruh, Mutlak Bir'den gelmiştir ve en sonunda yeniden ona dönecektir. Dolayısıyla ruh ölümsüzdür ve ölüm sadece beden için söz konusudur. Hinduizm'in ölüm düşüncesi ile ilgili en önemli öğretilerden biri ruh göçüdür. Ruh göçü öğretisine göre ruh, bedeni hayatı boyunca içine girdiği kap olarak kullanmaktadır. Ruh göçü inancında ölüme "ölümde doğum" anlamı yüklenmektedir. Ruh göçü; yaratılan varlıkların dünya âleminden tanrısal âleme geçmesi, oradan tekrar dünya âlemine gelmesi demektir.[79] Ruh göçünün asıl sebebi, ruhun sonsuzluğa ve Mutlak Bir'e dönebilmesi için yeni deneyimler kazanıp tekrar tekrar deneme fırsatı yakalamasıdır. Dolayısıyla ruh göçü, ruhun özgürlüğüne kavuşana kadar bitki, hayvan ve insan formunda yeniden doğması demektir.

Hint mitolojisinde ölüm ve yaşam, uyku ve uykudan uyanmak olarak tarif edilmektedir. Ölüm uyku, doğum ise yeniden uyanmaktır. Bu yüzden ölüm, ruhun daha iyi karmaya

[78] Akyar, *Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri,* 83.
[79] Sevinç Aksin – Canan Seyfeli, "Mrtyu: Hinduizm'de Ölüm", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2022), 216.

sahip olması için hayat kapısını açan altın anahtarlı melek olarak betimlenmiştir. Yani ruh göçü, kötü karmaya sahip olan ruhun arınarak kurtuluşa erebilmesi için bir fırsattır. Ruh, verilen fırsatı bu defa iyi değerlendirirse sonsuz mutluluk ve özgürlük hali olan *mokşa*ya ulaşmış olmaktadır. Ruh *mokşa*ya ulaştığında ise ruh göçü son bulmaktadır.[80] Ruhun yeniden doğumu fikri, evren için de geçerlidir ve evrenin yenilenmesi bu sayede gerçekleşmektedir. Hinduizm'de evrenin yeniden doğması *kalpa* terimiyle ifade edilmektedir. Bu duruma evrensel ruh göçü de denilebilir. Evrenin ölmesi, bir çağın bitmesi ve yeni bir çağın başlaması olarak düşünülmektedir. Ancak herkesin Mutlak Bir'e ulaşması anlamı taşımamaktadır. Sadece evrenin başlangıca dönmesi demektir.[81] Hinduizm'in inanç sisteminin merkezinde yaratılanların ötesinde her şeyi kuşatan Mutlak Bir fikri yer almaktadır. Nihai kurtuluş anlamına gelen *mokşa* terimi de Mutlak Bir'e yani ölümsüzlüğe ulaşmak demektir. Ayrıca *mokşa* terimi, sanskritçe "özgür olmak", "kurtulmak" anlamına gelen "muc" kökünden türemiştir ve acı ve ıstırap veren *samsara* çarkından kurtulmaya karşılık gelmektedir. Hindu düşüncesinde kaynağı Mutlak Bir olan tüm ruhların tekrar Mutlak Bir'e kavuşması gerektiği inancı bulunmaktadır. Ruh göçünden kurtulmak ise sonsuza doğmak demektir ve bunun için önce ölmek gereklidir. Bu ölüm ise kişiyi sürekli ölümlerden ve *samsara* çarkından kurtaran nihai ölümdür. Ayrıca Hindu inancında ölüm ve yaşam birbirinin zıttı terimler olarak algılanmamaktadır. Aksine bir madalyonun iki ayrı yüzü gibidirler. Bu nedenle değişim ve dönüşüme uğrayan varlığın ilk hali ölüm (*mrtyu*), yeni hali ise doğum olarak ifade edilmektedir.[82]

Hint düşüncesinde ruh döngüsü olarak bilinen *samsara* öğretisi ruhun *karma*sı ile doğrudan ilişkilidir. *Samsara*, tüm yaratılmışların tecrübe ettiği doğum ve ölüm döngüsüdür. Sanskritçe *samsara* terimi "dolaşmak", "gezinmek", "geçmek", "birlikte akmak", anlamlarına gelmektedir. Yani *samsara,* ölüm ve yeniden doğuş hallerinden geçme durumuna verilen isimdir. Sanskritçe *karma* terimiyse "yapmak", "etmek", "ortaya koymak" anlamlarına gelen "*kri*" kökünden türemiş bir kelimedir. Zihinsel ve bedensel olarak yapılan her türlü eylem, hareket anlamına gelmektedir.[83] *Samsara* döngüsündeki yaratılmışların yeni hayatında hangi formda/bedende olacağını *karma*

[80] Kürşat Demirci, "Hinduizm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/115.
[81] Aksin - Seyfeli, "Mrtyu: Hinduizm'de Ölüm", 217.
[82] Aksin - Seyfeli, "Mrtyu: Hinduizm'de Ölüm", 223.
[83] Aksin - Seyfeli, "Mrtyu: Hinduizm'de Ölüm", 224.

yasası belirlemektedir. İnsanın geçmişinde biriktirdiği eylemler, gelecekteki hayatının durumunu belirlemektedir. Bu eylemler, insanın şartlarının en düşük, orta ve en yüksek olmasına sebep olmaktadır. Bir insan iyi veya kötü bedensel eylemin sonucunu vücudunda, sözlü eyleminin sonucu konuşmasında, zihinsel eyleminin sonucu ise zihninde görecektir. Örneğin bedenle yapılmış günahkâr eylemin sonucu cansız beden, sözle yapılmış günahkâr eylemin sonucu hayvan bedeni, zihinsel yapılmış günahkâr eylemin sonucu ise düşük bir kast olacaktır. Nitekim, nihai hedef iyi eylemlerde bulunup özgürleşerek mutlak bir olan Brahman'a kavuşmaktır. Bunun için *samsara* çarkından kurtulmak gerekmektedir. *Samsara* çarkının belirleyici meyvesi ise *karma* yasaları olmaktadır.[84]

Ölümden sonra yeniden doğma ve ruh göçü fikri, *Upanişadlar*da *samsara* ve *karma* öğretileriyle sistematik hale gelmiştir. *Upanişadlar* döneminde de ruhun dünyada yaptıklarının bir sonucu olarak gideceği cennet ya da cehennem mekânları bulunmaktadır fakat Vedalardaki anlamından uzaklaşmıştır. *Upanişadlar*da cennet ve cehennem, *samsara* çarkındaki sonlu ve sınırlı duraklar olarak anlatılmıştır. Öyleyse cennet ve cehennem durakları, tanrısal âlemde ruhun öldükten sonra yeniden doğmayı beklediği yer olarak ifade edilebilir. Ruhun nerede bekleyeceğini ise *karma*sı belirlemektedir. Ruh, *karma*sına göre cennet veya cehennemde geçici olarak kalmakta ve ruh göçüyle tekrar dünyaya dönmektedir. Upanişadlarda tanrısal âlemde bulunan cennet ve cehennem (gök ve yeraltı âlemi) sonlu evrenin parçaları olarak görülmektedir. Yani, kurtuluşa ve sonsuz mutluluğa ulaşılan mekânlar olarak düşünülmemektedir.[85]

Hinduizm'de *svarga* olarak ifade edilen cennet kavramı, göksel âlemde bulunmaktadır ve efendisi tanrı Indra'dır. Cennette, *karma*ları sonucu deva[86] statüsüne ulaşan kişiler bulunmaktadır. Devaların parlaklıkları cennetteki derecelerini göstermektedir. Cennette, dans eden güzel kızlar ve gökten yol alan arabalar bulunmaktadır. Hinduizm'in cennet tasvirinde açlık, susuzluk, yaşlılık, hastalık, aşırı sıcak ve soğuk gibi kötü durumlara rastlanmamaktadır. Cennette renkli çiçek ve ağaçların süslediği birçok bahçe bulunmaktadır. Ancak ruh, gerçek ve sonsuz mutluluğa ancak Mutlak Bir'e ulaşarak kavuşabilmektedir. Ruhlar, ektiği tüm güzel eylemlerinin karşılığını

[84] İsmet Eşmeli, "Hinduizm'de Kâmil/Kurtulmuş İnsan", *Medeniyet İnsan ve Din,* ed. Kemal Göz - Mustafa Türkan (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 238.
[85] Fuat Aydın, *Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Arayışı* (Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2013), 216.
[86] Hindu kutsal kitaplarında "iyi tanrı" olarak geçmektedir. Çokça iyilik yapan kimselerde bu tanrılara benzetilmektedir.

aldıktan sonra tekrar bedenlenerek dünyaya dönmekte yani ruh göçüne yeniden tabi olmaktadır.[87]

Hinduizm'de cehennem kavramı *nakara* olarak ifade edilmektedir. Sanskritçe insan manasına gelen "nr/nar" ile mutsuzluk manasına gelen "aka" sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmekte ve "insanın mutsuzluğu" anlamı taşımaktadır. *Nakara,* yer altı âlemidir. Burası da *svarga* gibi ruhların gittiği duyular âleminin ötesinde olan tanrısal âlemde bulunmaktadır. Dünya ise göksel âlem (cennet) ve yer altı âlemi (cehennem) arasında yer almaktadır. Hindu kutsal metinlerinde cehenneme giriş sebeplerinin başında açgözlülük, tutku ve öfkenin bulunduğundan bahsedilmektedir. Bu yüzden sözü edilen özelliklerden ruhu sakındırmak gerekmektedir.[88] Cehennem, dünya hayatında kötü *karma* biriktirenlerin şiddetli acı ve ıstırap çektikleri âlemdir. Aynı zamanda, kötülük yapanların yeniden bir fırsat yakalaması için yeniden dünyaya gönderildiği mekândır. Hinduizm'de cehennemin efendisi ölüm tanrısı Yama'dır. Fakat Yama hem günahlarla hem de sevaplarla ilgilenmektedir. Yama, ölen kişinin günahlarını *Chitragupta* isimli deftere kaydetmektedir. *Chitragupta,* kişinin *karma*sına göre mükâfat veya ceza kaydını tutan defter olarak tasvir edilmiştir. Cehennemde günahkârlar cezalandırılacakları zaman, "yatana-deha" adlı kalın bir beden giyinmektedir. Hindu inancına göre cehennem ateşiyle temizlenen ruh, daha temiz ve hassas bir vicdana sahip olmaktadır. Bunun sebebi, yeni dünya hayatında eline geçen fırsatı daha iyi değerlendirebilmesi düşüncesidir.[89]

Mükafat ve ceza anlamı taşıyan tanrısal âlemin sonlu durakları kabul edilen cennet ve cehennem, *mokşa*ya ulaşamamış ruhların törpülenerek ruh göçüne tabi olması için vardır. Yani asıl hedef *mokşa*dır ve ruh göçü kurtuluş için yeniden denemeye imkân sunmaktadır. Aynı zamanda kurtuluş düşüncesine göre dünya yaşamı da bir cehennem olarak kabul edilmektedir. Çünkü ruh göçüyle dünyaya yeniden gelen ruh, Mutlak Bir'e ulaşmaktan uzaklaşmaktadır. Hindu inancına göre insanın zihni iyilik (*sattva*) ve doğrulukla doluysa cennet, kötülük ve cehalet (*tamas*) ile doluysa cehennem anlamı taşımaktadır. Bedenin kötülükle dolması da ruh için fiziksel olarak hapishaneye dönüşmesi demektir. Hinduizm'in öğretilerine göre dünya hayatında günahın kötü

[87] Aydın, *Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Arayışı,* 224.
[88] Gökhan Akmaz, "Hint Mitolojisinde Ölüm ve Ölüm Sonrası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (2020), 708.
[89] Aydın, *Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Arayışı,* 227.

etkileri meditasyon, kefaret, tövbe ve sadaka sayesinde azalarak insanı cehennem kurtarabilmektedir. *Mokşa*ya ancak duyusal dünyadan beklentiye girmeyenler, hayırlı işler yapanlar ve ilahi olanla bir olmak için meditasyon yapanlar ulaşacaktır. Aksine cennetin zevkine ulaşmak için çaba gösterenler ve bununla yetinenler ile kötülük yapmaktan vazgeçmeyenler *samsara* çarkının esiri olacaktır. Nitekim Hindu inancına göre dünya bir düşüş âlemi olarak görülmektedir. Dünya âlemine düşüşün olmadığı tek mekân ebedi ve saf olan Brahman'ın yüce meskenidir. Bu meskene *ParaBrahman* adı verilmektedir. Brahman bilgisine ancak meditasyon ile ulaşılabilmektedir. Bu bilgiye erişebilenler için sonsuz mutluluk ve bilgelik söz konusudur.[90]

Hinduizm'de ölümün evrensel olarak gerçekleşmesine kıyamet denilmektedir. Kıyamet hem dünya âlemi hem de tanrısal âlem için gerçekleşmektedir. Her *kalpa* çağı başlarken dünya yok olur ve ardından yeni *kalpa* çağında yeni dünya yaratılmaktadır. Kıyameti gerçekleştirecek olan ise Vişnu'nun avatarı olarak bilinen Kalki'dir. Sanskritçe kalki sözcüğü zaman anlamına gelen "kal" kelimesinden türemiştir. Kalki, dünyaya insan formunda beyaz atı ve keskin ateşli kılıcıyla gelerek evrene son verecektir. Hindu inancına göre kıyamette her şeyi yok eden ateş ise tanrı Rudra'dır. Tanrı Rudra, yer altı âlemi olan cehennemden türemiştir ve evrende bulunan bütün yaratılmışları cehennem ateşi ile yok edecektir. Hindu mitolojisine göre Kalki'nin gelip kıyameti gerçekleştirmesiyle tüm yer ve göğün bölgeleri yok olmaktadır. Ateşle her şey yok olduktan sonra bulutlar yükselir ve bir müddet sonra yağmurlar yağmaya başlar. Yağmurlar tüm yer ve göğün bölgelerini suyla dolduracaktır. Ardından Vişnu suyun içine girer ve bütün *kalpa* çağı boyunca uyur. Daha sonra evrenin yeniden yaratılması için Vişnu'ya dua edilir. Bu durum kıyamet ile evrenin başlangıç zamanına dönmesi demektir. Fakat kıyametin gerçekleşmesi evrensel olarak Mutlak Bir'e ulaşmak anlamına gelmez. Yalnızca evrenin yenilenmesi söz konusudur.[91]

1.4. Yahudilikte Ahiret İnancı

Yahudilikte ahiret inancı, ilk dönemlerde sistematik halde bulunmamaktadır. Orta Çağ'dan itibaren ölümden sonraki hayatın devamlılığı ile ilgili düşünceler Yahudi inanç ilkelerine dahil edilmiştir. Fakat bu durum Yahudilerin Orta Çağ'a kadar ölümden

[90] Aydın, *Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Arayışı,* 229.
[91] Aksin - Seyfeli, "Mrtyu: Hinduizm'de Ölüm", 229.

sonraki hayat ile ilgili hiçbir fikirlerinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Yahudi tarihi kendi içerisinde sürgün öncesi dönem, sürgün sonrası dönem ve Rabbani dönem olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır. Bu dönemler, Yahudilerin başlarından geçen önemli hadiselere göre sınıflandırılmıştır. Yahudiliğin ahiret inancı da bu dönemlerin etkisiyle gelişmiştir.[92]

Sürgün öncesi dönemde Yahudiler için uzun ve mutlu bir ömür sürmek çok değerlidir. Çünkü o dönemde uzun ve mutlu yaşamın mükafat, kısa ve hastalıklı yaşamın ise ceza olduğu inancı bulunmaktadır. Bu yüzden ölümü de kötü olarak algılamışlardır. Hatta ölüm onlar için Tanrı'dan uzaklaşma anlamına gelmekte ve cesede dokunan kişilerin kirlendiği düşünülmektedir.[93] Bu dönemde Yahudiler, insanın öldükten sonra bütün ruhlarının gideceği mekân olarak "Şeol"e inanmaktadır. Şeol, "ölüler diyarı" anlamına gelmektedir. İlk zamanlarda iyilerin huzur ve mutluluk içerisinde kaldığı, kötülerin işkence ve eziyet çektiği yer olarak nitelendirilen Şeol, sonraki dönemlerde sadece kötülerin azap ve ıstırap gördüğü bir mekân olarak tasvir edilmektedir. Süreç içerisinde Şeol'ün yerini cehennem (*gehinnom*) almış, iyilerin ise ölümden sonra cennete (*gan eden*) gittiğine inanılmıştır.[94] Aynı zamanda Şeol kavramı, Eski Ahit'te de geçmektedir. Yakup, ölen oğlu Yusuf için üzüldüğü sırada ölüler diyarına yani Şeol'e yas tutarak gideceğini bu pasajda söylemiştir.[95]

Sürgün sonrası dönemde Yunan etkisiyle Yahudiler ruh-beden birlikteliği, ruhun ölümsüzlüğü, yeniden diriliş gibi konuları ele almışlardır. Yahudi inancına göre ruh, ölümden sonra bedeni terk ederek varlığını devam ettirmektedir. Kurtarıcı olarak bekledikleri mesih geldiğinde ruh, yeniden diriliş sayesinde tekrar vücut bulacaktır.[96] Dirilecek kişilerin kimler olacağı mevzusu tartışmalıdır. Sürgün sonrası dönemde Yahudiler arasında fırkalaşmalar meydana gelmiştir. Samiriler'e göre öldükten sonra diriliş, akabinde de mükafat veya azap ile karşılaşma iman esaslarından sayılmaktadır. Ayrıca Esseniler ruhun ölümsüz olduğunu savunurken Sadukiler ise hem ruhun ölümsüz olduğu hem de yeniden dirilişi kabul etmemiştir. Ferisiler ise ruhun ölümsüz olduğu ve

[92] Yasin Meral, "Tevrat'ta Ahiret ve Diriliş İnancı Neden Zikredilmedi?", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 31/1 (2020), 3.
[93] Ahmet Güç, "Yahudilikte Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 64.
[94] Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/205.
[95] Yaratılış 37/35; Muhsin Akbaş, "Yahudi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2002), 41.
[96] Harman, "Yahudilik", 205.

yeniden dirilme hususlarında Sadukiler dışındaki fırkalarla hemfikir olmuşlardır.[97] Görüldüğü üzere Yahudiler, kısmen de olsa sürgün öncesi dönemde daha çok dünya merkezli olan inançlarına bu dönemde ölümden sonraki hayat görüşlerini de eklemişlerdir.

Rabbani dönemde ise Yahudiler, *"olam ha-ba"* denilen gelecek âlemin varlığına inanmaya başlamışlardır. Bu sayede Yahudi eskatolojisinde yeniden dirilme ve dirilişin ardından yaşanacak olaylar gündeme gelmiştir.[98] Yani Yahudilerin sürgün sonrası dönemde şekillenmeye başlayan ölümden sonraki hayat tasviri, Rabbani dönemde tüm ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Yahudi filozof olarak bilinen İbn Meymun (ö. 1204), dirilişin bedensiz olacağını savunmaktadır. Fakat Rabbani geleneğin etkisiyle beraber hem ruhun hem bedenin bir arada diriltileceğine inanılmaktadır. Çünkü ruh-beden ayrılmaz bir varlık olup günahı da birlikte işlemişlerdir. Onlara göre bu durum, cezayı birlikte çekmelerini gerekli kılmaktadır.[99] Ayrıca dönemin hahamı Saadia Gaon (ö. 942) Talmud'u yorumlayarak Yahudi iman esaslarına "öldükten sonra dirilişe iman etme" prensibini getirmiştir. Talmud'da ölülerin elbiselerini giymiş bir şekilde kalkacağı tasvir edilmektedir. Bu bağlamda Yahudilikte cismâni diriliş inancı söz konusu olmaktadır.[100] Yahudi inancına göre diriliş, iki defa gerçekleşecektir. Birinci diriliş, Mesih'in geldiği kurtuluş vaktinde sadece İsrail halkı için olacakken ikinci diriliş ise bütün insanların ölümünden sonra meydana gelecektir. İkinci dirilişle birlikte *"olam ha-ba"* yani sonraki hayata geçiş gerçekleşecektir. Yahudiliğin ahiret tasavvuruna göre birinci dirilişin meydana geleceği Mesihi dönem, yeryüzünde cennetin yaşanacağı zaman dilimi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde İsrailoğulları'nın özgür olacağı, bir dünya krallığı kurulacağı, kutsal topraklarda Yahudilerden başka kimse olmayacağı, tüm insanlığın tek Tanrı'ya inanacağı, hastalık ve kıtlığın biteceği, mutluluk ve eğlencenin hâkim olacağı düşüncesi yer edinmiştir. Mesihi dönemin sonunda ise büyük yargı günü meydana gelecektir. Yargılamanın sonucuna göre insanlar ya cennete ya da cehenneme gidecektir.[101]

---

[97] Emrullah Yüksel, "Mutlak Adaletin Tecelli Edeceği İnancı (Ahiret)", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2012), 22.
[98] Meral, "Tevrat'ta Ahiret ve Diriliş İnancı Neden Zikredilmedi?", 6.
[99] Akbaş, "Yahudi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri", 44.
[100] Fuat Aydın, *Yahudilik* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018), 133.
[101] Aydın, *Yahudilik*, 134.

Sözlük anlamı "gizlemek, örtmek" olan ve Arapça "cenn" kökünden gelen cennet kelimesi, ağaçlar ve çeşitli bitkilerle toprağı örten anlamına gelmektedir. İbranicede "pardes" sözcüğüyle karşılık bulmaktadır. Pardes, ihtişam ve güzellikleriyle dikkat çeken bahçeleri betimlerken kullanılmaktadır. Yahudilik inancında cennet terimi ele alındığında ise Eski Ahit'te cennet yerine "aden" kavramının kullanıldığı görülmektedir. Aden, yeryüzü cenneti anlamına gelmekte ve Eski Ahit'te Âdem ile Havva'nın yeryüzüne ilk indirildikleri yeri kastetmektedir. Yahudilikte ölümden sonra gidilecek cenneti ifade etmek için ise "cennet bahçesi" anlamına gelen *"gan eden"* terimi kullanılmaktadır.[102]

Yahudilerde dünyevî cennet ve uhrevî cennet olmak üzere iki farklı cennet anlayışı söz konusudur. Yahudi inancına göre dünyevî cennet İsrail ya da Arabistan'da; uhrevî cennet ise semada ya da dünyanın en doğusunda olacaktır. Dünyevî cennette maddi zevkler, bereketli topraklar ve kazanılan zaferler bulunmaktadır. Uhrevî cennet ise dünyevî cennetten farklı olup dünya yaratıldığından bu yana varlığını sürdürmektedir. Kıyamet zamanı -büyük yargı günü- geldiğinde insanlara tüm ihtişamıyla görünür olacaktır. İyi insanlar orada bulunan ebedi yaşam ağacından yiyecek ve huzur içerisinde cennetin keyfini çıkaracaklardır. Uhrevî cennette bulunan yaşam ağacı, kırmızı ve altın renginde olan görkemli bir ağaçtır. Bahçede dört adet nehir bulunmakta ve bunlardan şarap, zeytinyağı ve bal akmaktadır. Bu nehirlerin kaynağı ise yaşam ağacıdır. Ayrıca bahçede güzel şarkılar söyleyen koro halinde melekler bulunmaktadır. Uhrevî cennette Tanrı'nın bölmüş olduğu yedi kısım bulunmaktadır. Bu yedi bölümün isimleri; huzur, çadır, ev, avlu, rabbin dağı, mukaddes dağ ve mukaddes makamdır. Cennete girmeye hak kazanan insanlar derecelerine göre bu bölümlere yerleştirilecektir.[103]

Yahudilerin ahiret inancında asıl dikkat çeken husus, onlara göre kimlerin cennete gideceği konusudur. Çünkü onlar Eski Ahit'e dayanarak seçilmiş olduklarını iddia etmekte ve İsrailoğulları'nın helak edilmeyeceklerine inanmaktadır. Yahudi inancına göre Tanrı, onları her türlü durumda bağışlayacaktır. Günahı olan Yahudiler, dünyada acı çekerek bedel ödeyecek ve hiçbiri cehenneme gitmeyecektir. Bu bağlamda Tanrı, İsrailoğulları'nı onlar ne yaparsa yapsın affedecek ve merhametiyle kucaklayacaktır.[104]

---

[102] İrem Ceyhan, "Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2019), 546.
[103] Ceyhan, "Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", 552.
[104] Ceyhan, "Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme", 553.

Yahudilikte cehennem kelimesinin karşılığı olarak kullanılan *gehinnom* teriminin kökeni Kudüs'te bulunan "Hinnomoğulları Vadisi" anlamına gelen "Ge-bney-Hinnom"'dan gelmektedir. Zamanında söz edilen vadide putperestlerin çocuklarını diri diri yakarak kurban ettiği bir uygulama söz konusudur. İnsanların ateşle yandığı bir yerin adı olması sebebiyle, Yahudi kaynaklarında kötülerin öldükten sonra gideceği mekânın adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Yahudilikte cehennemi tarif etmek amaçlı başka isimler de söylenmektedir: Şeol (Ölüler Diyarı), Abaddon (Helak Yeri), Bor Şaon (Helak Çukuru) ve Aşağıdaki Diyar.[105]

Yahudi kutsal kitaplarına göre cennet gibi cehennem de dünya yaratıldığından beri varlığını sürdürmekte ve üç kapısı bulunmaktadır: birisi çölde, diğeri denizde ve üçüncüsü Kudüs'tedir. Ayrıca kutsal kitaplarında cehennem; ağzı dar, içi duman dolu, zifiri karanlık, geniş ve derin, ateş ve odunların bulunduğu bir mekân olarak tasvir edilmiştir.[106] Talmud'da cennetin doğuda, cehennemin de batıda olduğundan bahsedilmektedir: "Güneş, sabahları ve akşamları kızıldır. Sabahları cennet bahçesindeki güllerin üzerinden geçtiği için, akşamları ise cehennemin giriş kapısının üstünden geçtiği içindir."[107]

Yahudi inancına göre cehenneme girecek olanlar; mutlak günahkâr sınıfına girenler, Yahudi ahdine bağlı olmayanlar ve temel Yahudi öğretisini reddedenlerdir. Bu kişiler, cehennemde utanca ve ebedi nefrete uyanacaklar, eziyet ve işkenceye maruz kalacaklardır. Yahudilikte yerin altında bulunan cehennem, yalnızca ceza çekilen mekân olarak değil aynı zamanda arınma mekânı olarak düşünülmektedir. Yahudi inancında kötü kişilerin cehennemde sadece on iki ay kalacağı görüşü yaygındır.[108] Tüm bunlarla beraber Reformist Yahudiler, cehennemi Tanrı'nın merhametiyle bağdaşmadığı için kabul etmemektedir.[109]

1.5. Hıristiyanlıkta Ahiret İnancı

Hıristiyanlık inancında ölüm ile günah arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. İncil'e göre ilk insan olan Hz. Âdem cennette ölümsüzdür. Şeytanın oyununa gelerek ilk günahı

[105] İsmail Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 301.
[106] Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, 304.
[107] Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, 305.
[108] Harman, "Yahudilik", 205.
[109] Harman, "Yahudilik", 205.

işlemiş ve bundan dolayı cennetten kovulmuştur. "Zira günahın ücreti ölümdür" düşüncesiyle dünyaya getirilerek ölümlü olmuştur. Hıristiyanlara göre ölüm, yaratılışın ilk safhasında bulunmamaktadır. Daha sonra Hz. Âdem'in işlediği asli günah sebebiyle var olmuş bir unsurdur. Yani ölüm, ilk günahın sonucu olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Hıristiyanlar için ölüm, dünyadaki kötülüklerden sadece birisidir. Ölüm, günahın karşılığıdır ve ruhun günahtan kurtulması için ölmesi gerekmektedir. Hıristiyanlığa göre ruh, ebedidir ve ölüm onun için nihai bir son değildir. Ruh, ölümle birlikte bedenden ayrılır ve varlığını sürdürmeye devam eder. Kıyamet günü, İsa Mesih'in gelmesiyle birlikte ölülerin dirilişinde bedeniyle yeniden birleşecektir.[110] Hıristiyanlık inancının temel ögelerinden biri de diriliş doktrinidir. Ölümden sonra dirilmeye inanmayan kişi, İsa Mesih'in dirilişini de inkâr etmiş olmakta ve bu kimsenin imanının zedeleneceği kabul edilmektedir.[111] Hıristiyanlıkta ahiret inancı, sistematik bir yapıya sahiptir. Ölümden sonra gerçekleşecek olaylar detaylı olarak anlatılmıştır. Kurtuluşa önem veren Hıristiyanlığın ahiret inancı, ilahi krallığın kurulması ve İsa Mesih'in hükümranlığı üzerinde şekillenmiştir. Onlara göre insanlar son hüküm gününde yargılanmadan önce yeryüzünde kıyamet kopacak ve İsa Mesih'in yönetiminde ilahi krallık kurulacaktır.[112] Hıristiyanlığa göre ahiret hayatı ölüm, özel yargılama, cennet ve cehennemin ön deneyimi, İsa Mesih'in ikinci gelişi, ölülerin dirilişi, büyük çalkantı, milenyum, dünyanın sonu, son hüküm günü olaylar silsilesinden sonra başlayacaktır. Son hüküm günündeki yargılanmanın ardından kurtuluşa ermiş olanlar cennete, günahkârlar ise cehenneme gidecektir.[113]

Hıristiyanlığın ahiret inancını daha net anlayabilmemiz için yaratılıştan kıyamete kadarki zamanı üç ana dilime ayırdıklarını bilmemiz gerekir. Bu zaman dilimlerinden ilki, yaratılıştan İsa Mesih'in ikinci gelişine kadar sürecektir. Hıristiyanlara göre günümüzde hala bu zaman diliminde yaşamaktayız. İsa Mesih'in ikinci gelişine kadar gerçekleşecek tüm olaylar bireysel olarak tecrübe edilecektir. Bu zaman diliminde gerçekleşecek olayların insanın manevi olarak gelişmesine katkıda bulunacağına inanılmaktadır. Bu olaylar bireysel ölüm, özel yargılama, cennetin ve cehennemin ön deneyimi olarak kabul edilmektedir. İsa Mesih'in ikinci gelişinden son hüküm gününe

[110] Fuat Aydın, *Pavlus Hristyanlığına Giriş* (İstanbul: Eski Yeni Yayınları, 2012), 246.
[111] Aydın, *Pavlus Hristyanlığına Giriş*, 130.
[112] Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/348.
[113] Musa Osman Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 647.

kadarki süre ikinci zaman dilimini oluşturmaktadır. Bu zaman diliminde gerçekleşeceğine inanılan olaylar; İsa Mesih'in ikinci gelişi, ölülerin dirilişi, alınıp götürülüş, büyük çalkantı, milenyum ve dünyanın sonudur. İsa Mesih'in yeniden gelişi bir iman esası olarak kabul edilmektir. Ancak Hıristiyanlıkta diğer olayların gerçekleşeceğine inanılmakla beraber ne zaman başlayacağı biteceği ve nasıl olacağı ile ilgili net görüş bulunmamaktır. Üçüncü zaman dilimi ise son hüküm gününden itibaren ebedi olan ahiret hayatını kapsamaktadır. Bu zaman diliminde dünyevi savaşlar sona ermiş ve ölen ruhlar yeniden diriltilmiş olacaktır. Son hüküm gününde insanlar, yargılanmak için bir araya toplanacaktır. Ardından mahkemede yargılananlar, amellerine göre değerlendirilecek ve ebedi olarak kalacakları cennet veya cehenneme ayrılacaktır. Böylece Tanrı'nın adaleti yerini bulacaktır. Ayrıca birinci ve ikinci zaman dilimlerinde gerçekleşecek olaylar dünyada meydana gelecektir. Üçüncü zaman diliminde gerçekleşecek olaylar ise Yeni Yeryüzü ve Yeni Gökler olarak ifade edilen başka bir mekân ile son durak olarak kabul edilen cennet ve cehennemde yaşanacaktır.[114]

Ölümle beraber ruh, bedenden ayrılmakta ve Tanrı'nın huzuruna giderek özel yargılamadan geçmektedir. Yargılamanın sonucunda ruh, ebedi olarak kalacağı mekânı önceden görür ve yeniden dirileceği günü beklemeye başlar. İman ve amelleri tam olan kusursuz Hıristiyanlar, direkt cennetin ön deneyimini tadacaktır. Tanrı'yı görerek sonsuz mutluluğa ulaşacaklardır. Küçük günahlara sahip olduğundan dolayı arınmaya ihtiyacı olan Hıristiyanlar ise arafa giderek günahlarından temizlenmeye çalışacaklar. Eğer kişi büyük günahlardan birini işlemişse doğrudan ebedi olarak kalacağı cehennemin ön deneyimini tecrübe edecektir.[115]

Hıristiyanlık düşüncesinde ölülerin dirileceğine inanmak aynı zamanda İsa Mesih'e ve Tanrı'ya inanmak demektir. Zira İsa Mesih, yaşadığı dönemde hem başka insanları öldükten sonra diriltmiş hem de kendisinin ölümünden üç gün sonra dirileceği söylemiş ve söylediği gibi üç gün sonra yeniden dirilmiştir. İsa Mesih'in ikinci gelişi meydana geldiğinde ruhlar, eski bedenleriyle yeniden birleşecektir. İlk olarak İsa Mesih'e inananlar ardından bütün insanlar dört yandan esen rüzgâr ve güçlü bir borazan sesi eşliğinde dirilecektir. Dirilişin nasıl olacağı konusunda İsa Mesih'in dirilişi örnek

[114] Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", 649.
[115] Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", 651.

gösterilmektedir. İsa Mesih, kendi bedeniyle dirildiği için bütün insanlık da kendi bedenleriyle dirilecektir. Ancak bu bedenler dünyevi halden çıkıp tinsel bir hale bürünecektir. Böylece ebedi mükâfat veya ıstırap haline uygun duruma geleceklerdir.[116]
İsa Mesih'in ikinci gelişi sırasında yeryüzünde hala yaşayan insanlar olacaktır. Yani kıyamet kopmamış ve henüz dünyanın sonu gelmemiş olacaktır. İsa Mesih, ölüleri dirilttikten sonra kendisine iman edenleri -hem yeniden dirilenler hem de yaşayanlar arasından- bir araya toplayıp Milenyum zamanında bir arada yaşayacakları mekâna götürecektir. İnanan insanlar yeryüzünden götürülünce geriye kafirler ve günahkârlar kalacaktır. Onlar da daha çok kötülük yapacak ve dünyanın sonu gelecektir. Nitekim Yeni Ahit'e göre inananların alınıp götürülmesinin üç önemli sonucu vardır: ilki İsa Mesih, yeniden yeryüzüne gelmiş ve sözünü tutmuş olacak; ikincisi insanlığın kurtuluşu nihai olarak sağlanmış olacak; son olarak inanan herkes tek vücut gibi İsa Mesih'le bir arada olacaktır.[117]
Dünyanın sonu yaklaştığında yeryüzünde savaşlar, hastalıklar ve doğal afetler artacaktır. Sahte mesihler ve peygamberler ortaya çıkacaktır. Yalandan mucizeler ve ayetler göstererek inanan kişileri dinden saptırmaya çalışacaklardır. Hıristiyanlığın ahiret inancına göre bu dönem "Büyük Çalkantı" veya "Nihai Sınama" olarak ifade edilmiştir. Büyük Çalkantı döneminde neler yaşanacağı Yeni Ahit'te anlatılmaktadır. İlgili pasajlar incelendiğinde iyiler ile kötülerin son mücadelesini yapacağından ve İsa Mesih'le birlikte iyilerin zafer elde edeceğinden bahsedilmektedir.[118]
Hıristiyan inancına göre bütün ölülerin dirileceğini haber verip Son Hüküm Günü'nü başlatan olay borazanın çalışı olacaktır. Borazanın ne zaman çalacağını kimse bilemez, bunun bilgisi sadece Tanrı'ya aittir. Hıristiyanlara göre Son Hüküm Günü, yaşadığımız bu dünyada gerçekleşecektir. İsa Mesih, yargıç olarak görkemli tahtına oturacak ve bütün insanlığı huzuruna toplayacaktır. İyi-kötü, vaftiz edilmiş-edilmemiş herkes İsa Mesih'in huzurunda yaptığı tüm eylemlerden günahıyla sevabıyla sorguya çekilecektir. Ayrıca herkesin yapmış olduklarının yazıldığı kendine ait bir kitabı olacaktır. İnsanlar, bu kitaplarda yazılı olanlara göre yargılandıktan sonra nihai olarak kalacağı mekâna gönderilecektir.[119]

[116] Aydın, *Pavlus Hristyanlığına Giriş,* 345.
[117] Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", 655.
[118] Aydın, *Pavlus Hristyanlığına Giriş,* 352.
[119] Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", 657.

Hıristiyan inançlarına göre yaşayanlar ve küçük günahlarından arınmış kişiler, İsa Mesih'le birlikte sonsuza dek cennette kalacaktır. Bu kişiler aynı zamanda cennette, Tanrı'yı görüp onunla doğrudan iletişim kurmaya yani Tanrı'ya ulaşma şerefine nail olacaktır. Hıristiyanlara göre cennet Tanrı'ya duyulan özlemin bitmesi, nihai kavuşma, sonsuz ve yüce mutluluk hali olarak ifade edilmektedir. Bu sebeple cennete sadece günahsızlar ve vaftiz olanlar girebilmektedir.[120] Son Hüküm Günü bittiğinde Tanrı tarafından *Yeni Kudüs* adı verilen görkemli ve kutsal bir şehir gökten inecektir. Cennete giren kişiler ise bu şehrin ebedi sakinleri olacaktır. Bu şehirde acı ve sıkıntı olmayacak, hiçbir canlıya zarar gelmeyecektir. Lezzetli yemekler ve şaraplarla kurulmuş masalarda büyük bir şölen verilecektir.[121] Hıristiyanlığın kutsal kitabında verilen tasvirlere göre bu kentte ölüm, korku ve fakirlik yerine huzur, emniyet ve zenginlik bulunacaktır. Ayrıca cennette, yaşam suyunun aktığı ırmak ve on iki ayrı türden meyve veren yaşam ağacı olacaktır.[122] Nitekim Hıristiyanlık inancına göre cennet, Tanrı tarafından kurulmuş görkemli bir şehir olarak tasvir edilmiştir.

Tanrı'yı dost bilip Hıristiyan inançlarına göre yaşamış ancak küçük günahlardan arınamamış olanlar, arafta (*purgatorye*) kalacaktır. Burada arındıktan sonra ebedi olarak ikamet edecekleri cennete gideceklerdir. Yeni Ahit'e göre günahlardan arınma hem dünya hayatında hem de öldükten sonra arafta gerçekleşebilmektedir. Bundan dolayı kilise, ölenler için sadaka verilmesine ve Evharistiya kurbanı sunulmasına teşvik etmektedir. Ayrıca günahlardan arınmak için tövbe etmek gereklidir.[123]

Büyük günahlar işleyip tövbe etmeden ölenler, cehenneme gideceklerdir. Hıristiyanlık inancına göre cehenneme gitmek, Tanrı'dan ebedi olarak ayrı kalmak demektir. Cehennemde olmanın en acı veren kısmı da Tanrı'dan ayrı kalmaktır. Zira insan, Tanrı'nın yanında sonsuz mutlu bir yaşam sürme ihtimalini kaybetmiştir. Cehenneme gidecek olanlar, Tanrı'ya bile isteye ve ısrarla isyan eden kişilerdir. Ayrıca büyük günah işleyen kimseler de ebediyen cehennemde kalacaklardır. Hıristiyanlıkta bulunan büyük günahlar; zina etmek, yalan yere tanıklık etmek, hırsızlık yapmak, adam öldürmek, başkasının hakkını yemek ve anne-babaya saygısızlık yapmaktır. Hıristiyanların kutsal kitabında cehennemde görülecek azap türleri olarak; kızgın fırınlara atılmak, sönmeyen

[120] M. Süreyya Şahin, "Cennet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/376.
[121] Abdulkadir Kıyak - Yakup Taş, "Hıristiyanlıkta Eskatoloji Mitleri", *Ortadoğu ve Göç Dergisi* 12/1 (2022), 66.
[122] Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", 657.
[123] Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", 652.

ateşle azap görmek, kurtların kişiyi kemirmesi, sürekli ağlamak, diş gıcırtısı duymak, çürümek ve zincirlenmekten söz edilmektedir.[124] Kutsal kitapta bulunan cehennemle ilgili ayetlerin tümü Son Hüküm Günü'nde yargılandıktan sonra ceza çekecek olanların neler yaşayacağını anlatmaktadır. Yargılama sonucunda *Armageddon* savaşını kaybedenler ve cennete giremeyen talihsiz kişiler, cehenneme atılacaktır.[125]

1.6. Sonuç

Bu bölümde İhvân-ı Safâ'ya kadar var olan din ve düşünce sistemlerinin ahiret hayatına dair düşüncelerine yer verilmiştir. Bunun sebebi İhvân'ın bilgi toplamada eklektik bir yapıya sahip olmasıdır. Onlara göre hiçbir bilgi göz ardı edilmemeli ve her kaynaktan doğru bir biçimde faydalanılması gerekmektedir. İhvân'ın birçok kaynaktan istifade etmiş olması ve ahiret hayatı hakkındaki düşüncelerinin daha iyi tahlil edilebilmesi için bu bölümü ele almak elzemdir. İlk olarak İslâm filozoflarının felsefi düşüncede etkilenmiş oldukları Yunan mitolojisi ve felsefesine yer verilmiştir. Yunan mitolojisinde ölümden sonra hayatın var olduğu, ödül ve ceza kavramlarının bulunduğu görülmektedir. Antik Yunan filozoflarından Pythagoras, Platon ve Plotinus'a göre, ruhun Tanrı'dan ayrılarak dünyaya gelmesi ve ahlâkî bir çaba gösterip temizlenerek yeniden Tanrı'ya kavuşacağı düşüncesi göze çarpmaktadır. Tek tanrı inancına sahip olması ve İslâm topluluklarına yakınlığı sebebiyle ele almış olduğumuz Zerdüştîliğin ahiret inancında, cismânî dirilişe yer verilmiş ve cennet-cehennemde bulunan ödül ve cezalar ayrıntılı bir şekilde betimlenmiştir. Hint coğrafyasının İran bölgesine olan yakınlığı sebebiyle çalışmamızda yer verdiğimiz Hinduizm dininde ruh göçü öğretisine inanılmaktadır. Ruh, Mutlak Bir'den dünyaya düşmüştür ve yeniden saf/temiz haline bürünerek Mutlak Bir'e dönecektir. Ehl-i Kitap olarak kabul edilen Yahudilik ve Hıristiyanlığın ahiret düşüncesinde ise cismânî dirilişe inanıldığı görülmektedir. Yahudilikte cennet ve cehennemin hem dünyevî hem de uhrevî olduğu kabul edilirken Hıristiyanlıkta ise yalnızca uhrevî olduğu kabul edilmektedir.

[124] Ömer Faruk Harman, "Cehennem", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/226.
[125] Karatosun, "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", 658.

2. BÖLÜM: İHVÂN-I SAFÂ'DA AHİRET DÜŞÜNCESİ

İslâmiyet'te ahirete iman, inanç esaslarından biridir. Bu iman esasının genellikle Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'a imanla birlikte zikredilmesi onun önemini göstermektedir. Ahiret hayatına iman, Allah'ın varlığına inanmakla doğrudan ilişkili bir husustur. Zira Allah'a inanıp bütün evreni yarattığını kabul eden kişi, Allah'ın bütün bunları tekrardan yaratabileceğine zaten inanır. Şüphesiz ki, ilkine güç yetirebilen ikincisine de güç yetirebilir. Ahiret hayatının mahiyeti, duyu ötesi konular olduğundan dolayı pozitif bilimlerle ve akılla açıklanamaz. Kur'ân-ı Kerîm ise ahiret inancına dair açık ve anlaşılır deliller sunar. İsra suresi 51. ayeti "Bizi kim diriltecek" derler. De ki, sizi ilk defa yaratan tekrar yaratacaktır. Sana başlarını sallayarak "Ne zamandır bu" derler. De ki, yakında olması mümkündür."[126] ; Rum suresi 11. ayeti "Allah önce yaratır, sonra onu tekrarlar ve sonunda O'na dönersiniz."[127]; Hac suresi 5 ve 6. ayetleri "Yeryüzünü kupkuru görürsün. Ama biz ona su indirdiğimiz zaman o kıpırdanır, kabarır, her çeşitten gönül alıcı çift çift bitkiler verir. Bunlar Allah'ın gerçek olduğunu, ölüleri dirilttiğini ve her şeye gücünün yettiğini gösterir."[128] örnek olarak verilebilir.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bu ayetler ahiret hayatının varlığına işaret eder. İnsanda var olan sorumluluk duygusu, sahip olduğu adalet içgüdüsü, sonsuzluk arzusu ve bir amaç uğruna yaratıldığı düşüncesi bunlara örnek verilebilir. İslâm'da ahirete iman, dünyadan el etek çekmeyi gerektirmez. Dünya hayatı, ekin yeriyken ahiret hayatı hasat yeri olarak kabul edilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in tasavvuruna göre dünya hayatı eğlence, oyun, mal ve evlat yarışı yeridir. Ahiret hayatı ise asıl hayat olarak kabul edilir, huzur ve sükûnet mekânıdır.[129] Dünya hayatı, insanı her yönden geliştirip olgunlaşmasını sağlamak için vardır. Ahiret hayatının varlığına inanmak ise ahlâkî müeyyide oluşturarak olgunlaşmasına yardımcı olmaktadır. Allah, iman edip kulluk vazifelerini yerine getiren temiz ve muttaki kullarını mükafatlandırarak cennete; kâfir ve müşrik kulları cezalandırarak cehenneme gönderecektir. Şüphesiz ki, dünya hayatındaki haksızlıkların hepsi ahiret hayatında adaletle sonuçlanacaktır. Kur'ân-ı Kerîm'de

[126] İsra, 17/51.
[127] Rum, 30/11.
[128] Hac, 22/5-6.
[129] Bekir Topaloğlu, "Ahiret", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/545.

dirilişin olacağı açık bir şekilde ifade edilirken mahiyeti hakkında net bir ifade bulunmamaktadır.

İslâm'ın itikadi mezheplerinden olan Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet, dirilişin mahiyeti hakkında fikir beyan etmişlerdir. Onlara göre yeniden dirilişin, sadece ruhânî olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Ayrıca Mu'tezile'ye göre, Allah'ın itaat edenleri mükâfatlandırması ya da isyan edenleri cezalandırması vaciptir.[130] Nitekim itaat eden veya isyan eden sadece ruh değildir. İnsan, ruh ve beden birlikteliğiyle eylemlerini gerçekleştirdiğinden dolayı dirilişin de hem ruhânî hem de cismânî olması aklen zorunludur. Ayrıca Ehl-i Sünnet âlimleri, dirilişi başlangıcın tekrarı olarak algılamaktadır. Bu yüzden, ruh ve bedenin birlikte dirileceğine inanmaktadır.

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet mezhepleri cismânî haşri kabul ederken Şîa mezhebinin bir kolu olan İsmâilîler, ruhânî haşri kabul etmektedir. İsmâilîler, ölümden sonra bedenin toprağa karışacağını nefsin de olgunlaşarak ulvî mekâna yükseleceğini savunmaktadır. Nefsin, ulvî mekâna yükselebilmesi için maddeden uzaklaşıp Küllî Akıl'a yakınlaşması gerekmektedir. İsmâilîler'de kurtuluş doktrini, batınî bilgi üzerine kurulmuştur. Onlara göre dünyevî ve uhrevî mutluluk, yalnızca batınî bilgileri elde edebilen imamlara tabiî olunarak elde edilmektedir. Bir kişinin dindarlığı veya günahkarlığı doğru imamı tanıyıp tanımamasına göre belirlenmiştir.[131] Batınî bilgiyi reddeden kişilerin cezası cehennem olacaktır. İsmâilîler'de cennet, Küllî Akıl'a yakınlık; cehennem ise ondan uzaklık ve cahillik olarak yorumlanmıştır.[132] Ruhânî haşre inanan İsmâilîler, dünya hayatını maddi yükünden dolayı cehenneme, uhrevî hayatı manevi huzurundan dolayı cennete benzetmektedir. İslâm düşüncesinde önemli bir yer edinen İhvân-ı Safâ topluluğunun da İsmâilî mezhebine mensup olduğu iddia edilmektedir.[133] İhvân'ın düşüncelerinde İsmâilî etkisinin bulunması bu iddiayı güçlendirmektedir.

İhvân-ı Safâ'ya göre insan, nefs ve bedenden oluşan bir varlıktır. Nefs, dünyaya ahlâkî yetkinliğini tamamlamak için gelmiştir ve burada bedeni bir vasıta olarak kullanır. İhvân-ı Safâ'ya göre nefs, ölümden sonra bedenden kurtularak cennet veya cehenneme intikal edecektir. Cennet ve cehennemin mahiyetini anlamak için öncelikle insanın,

---

[130] Semra Dönmez, *Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Bağlamında Ahiret Âlemi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 33.
[131] Farhad Daftary, *İsmâilîlik,* çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017), 110.
[132] Asiye Tığlı, "İsmâilîlik'te Nefsânî Diriliş ve Tenasüh İnancı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (2022), 30.
[133] Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22/1.

dünyadaki varoluş gayesini idrak etmek gerekmektedir. Çünkü ahiret hayatı, insanın bu dünyadaki yaptığı fiillere göre şekillenmektedir. Bu yüzden insan, nefsini yetkinleştirmek ve cennete yükseltmek için ahlâkî bir çaba içerisinde olmalıdır. Bu çaba nefs eğitimini gerçekleştirmeyi, ibadetlere bağlılığı, ahlâkî erdemlere sahip olmayı ve bilgiyi/hikmeti elde etmeyi kapsamaktadır.

İhvân'a göre nefs için ahiret hayatı çok mühimdir. Çünkü önceden bulunmuş olduğu gerçek âlemden dünya âlemine inerek bedene hapsolmuştur. Bu yüzden nefsin tek arzusu kötülüklerden arınmış bir şekilde bedenden ayrılmak ve gerçek âleme yeniden kavuşmaktır. Yani ahiret hayatı, nefslerin asıl mekâna dönmesi ve cüz'î nefslerin Küllî Nefs ile yeniden birleşmesi anlamına gelmektedir. Ancak bu dönüşün nasıl olacağına ilişkin bilgilere ulaşmak ve onları anlamak kolay değildir. İhvân'a göre ahirete dair bilgilere, yalnızca ilim ve iman sayesinde arınmış temiz bir nefse sahip olan Allah dostları ve peygamberler ulaşabilmektedir.[134] Bu yüzden insanları ahirete inananlar ve inanmayanlar olarak iki sınıfa ayıran İhvân-ı Safâ, ahireti kabul edenleri de iki gruba ayırmaktadır. İlki düşünmeden ve anlamadan sadece dilleriyle ahiret hayatını kabul ettiğini söyleyenler, ikincisi ise düşünüp anlamak için çaba gösteren ve ahiret hayatının gerçek mahiyetine erişenlerdir.[135] Allah, Kur'ân'da ahiret hayatı ile ilgili bilgilere yer vermektedir. Ancak ahiret yurdunun niteliklerini öğrenme ve anlama yalnızca ilimde derinleşmiş olan Allah'ın seçkin kullarına nasip olmaktadır. Zira, İhvân'a göre Kur'ân'da geçen ahiret hayatı ile ilgili kavramların batınî anlamları bulunmaktadır. Bu anlamlar, sır olarak kabul edilmektedir ve herkesin anlaması mümkün değildir.[136]

İkinci bölümde ilk olarak İhvân-ı Safâ'ya göre insanın var oluş gayesi ve evrendeki yeri üzerinde durulacaktır. Ardından nefs-beden ilişkisinden bahsedilecektir. Hayat ve ölümün mahiyeti incelendikten sonra nefsin ölümden sonraki serüveni konu edilecektir. Ahiret hayatının içerisinde ölüm, berzah, kıyamet, ba's, haşr, hesap, amel defteri, mizan, cennet ve cehennem gibi nefsin izleyeceği adımlar ele alınacaktır. Bu bölümde sözü edilen konular, *İhvân-ı Safâ Risâleleri* bağlamında açıklanacaktır. Nitekim insanın dünyaya gelip buradan ahiret hayatına göçme sürecini ehemmiyetle işleyen İhvân-ı

[134] *Risâleler,* 3/235.
[135] *Risâleler*, 3/236; Gülşah Nebioğulları, *İhvân-ı Safâ'nın İtikadî Görüşleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 89.
[136] *Risâleler*, 3/246; Nebioğulları, *İhvân-ı Safâ'nın İtikadî Görüşleri,* 90.

Safâ, dünyanın bir zindan olduğunu ve bu zindandan kurtulmanın ilk yolunun bilgi aracılığıyla arınmak olduğunu düşünmektedir.

2.1. İnsanın Varlık Yapısı ve Varoluş Gayesi

İhvân-ı Safâ, insanı ahlâkî bir varlık olmanın yanında fiziksel ve metafiziksel bir varlık olarak da incelemektedir. Risalelerde insanın nutfe halinden yaşlılığa yol aldığından sık sık bahsedilmektedir. İhvân'a göre yaratılış sürecinde hayvanların yeryüzünde var oluşu maden ve bitkilerden sonra gelmektedir. İnsanın altında yer alan bütün varlıklar, insanın yaşayabilmesi ve insana hizmet etmesi için önceden var edilmiştir.[137] İnsanın tabiatı, Tanrı'nın izniyle fakat Tanrı dışındaki başka etkilerin de katkısıyla oluşmaktadır. Bu bağlamda insanın tabiatını daha iyi anlamlandırmak için gök cisimlerinin etkisini hesaba katmak gerekmektedir. İhvân, bu etkinin henüz ana rahmindeyken başladığını düşünmektedir. İnsan, ana rahminde "doğal kalış" (el-meks et-tabiî) süresi olan dokuz ayı tamamlamasının ardından dünyaya gelmektedir. Onlara göre rahimdeki ceninin geçirdiği evreler ve yıldızların onun üzerinde etkisi önemlidir.[138]

İhvân-ı Safâ Allah'ın insanı en güzel şekilde yarattığını, onu diğer varlıklardan üstün tutarak onlara halife kıldığını ve diğer tüm canlıları onun hizmetine sunduğunu belirtmektedir. Allah, insanı varlıkların tümüne halife kılmakla birlikte insanı vahiyden yoksun bırakmayarak birtakım sorumluluklar yüklemektedir. Allah, vahiyle emir ve yasakları bildirmiştir. Emirlere kimlerin uyup kimlerin kaçacağını anlamak içinse insanları özgür bırakmaktadır. İnsanların tümü yaptığı fiillerden sorgulanacak; ardından iyi ya da kötü yapmış olduklarının karşılığını mutlaka görecektir. Nitekim, ilâhî hikmet bunu gerektirmektedir.[139]

İhvân-ı Safâ, insanın kendine ait olan ve onu diğer varlıklardan ayıran özelliklerinin temyiz ve akıl gücü olduğunu söylemektedir. Sokrates'in de bu fikre vurgu yaptığına ilk bölümde değinmiştik. Sokrates'e göre ruhun asıl görevi iyi ile kötüyü ayırt ederek hayatı yönlendirmektir. İhvân'a göre insanî varlık alanının en alt düzeyinde bulunup hayvanî varlık alanına en yakın olan kimseler, duyulur şeylerden başka şey bilmezler, cismânî mevzularla ilgilenirler, hayırlı işler peşinde koşmazlar ve kendi arzu-isteklerine ulaşmak

[137] *Risâleler*, 4/208; Şahin Filiz, "İhvân-ı Safâ'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2001), 103.
[138] *Risâleler,* 2/291; Filiz, "İhvân-ı Safâ'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı", 105.
[139] *Risâleler*, 1/204; 4/82-83.

dışında başka bir şeyi kendilerine amaç edinmezler. Bu kimseler, sadece dünyaya yönelirler ve ebediyen burada kalmanın çözümlerini ararlar. İhvân'a göre bu kimseler, fizikî görünümleriyle her ne kadar insana benzeseler de fiil ve davranış olarak hayvanî nefslerin düzeyinde bulunmaktadır.[140] Kendine ait yeteneklerini en güzel şekilde kullanarak insanî varlık alanının en üst düzeyine yükselmiş insanı ise İhvân-ı Safâ şu şekilde anlatmaktadır: "Canlıların en gelişmişi, derecesi en üstün ve sûreti en mükemmel olanı insandır. İnsanların en erdemli olanları ise aklını en doğru ve iyi biçimde kullananlardır. Akıllı insanların en seçilmişleri de âlimlerdir. Âlimlerin mertebeleri en yüksek olanları da peygamberlerdir. Rütbe ve derece olarak peygamberlerden sonra filozoflar gelmektedir. Nitekim peygamberlik insanlığın en üstün mertebesidir."[141]

İhvân-ı Safâ, insanın varlığını daha iyi anlamak amacıyla insan-âlem benzetmesi yapmaktadır. Benzer bir düşünceyi mikro kosmos-makro kosmos isimlendirmesiyle Pythagoras'ın savunduğunu belirtmiştik. İhvân, risalelerinde insanın küçük bir âlem olduğundan ayrıntılı olarak bahsetmektedir. İhvân'a göre kendini bilen ve iyi tanıyan insan, kendinden hareketle âlemin de kendine benzer bir şekilde yaratıldığını anlayacaktır. Böylece âlemi ve yaratılış sebebini daha kolay kavrayacaktır. Bu kavrayış ise onu Tanrı'nın var olduğu düşüncesine ulaştıracaktır.[142] İnsanın küllî âlemi tanıyıp bilmesi bir ömür boyunca da olsa mümkün değildir. İhvân-ı Safâ'ya göre bu sebeple Allah, bu âlemi tanımak isteyen insan için küçük âlemi yaratmış ve büyük âlemde bulunan her şeyi ona nakşetmiştir. İnsana da küçük âlemi tanıması için yol göstermiştir. Ayrıca İhvân-ı Safâ, insanın kendini tanımasının diğer bir gerekçesi olarak ahlâkî olgunlaşma ve ahirete hazırlık mevzusunu dile getirmektedir. Bedeninin ve yaşadığı dünyanın geçici olduğunu kavrayan insan, ahiret hayatına hazırlık yapmaya özen gösterecektir. Çünkü İhvân'a göre insan bu dünyaya gelerek aslından uzaklaşmıştır. Bu dünyadaki ana gayesi, yeniden aslına ulaşmak için çaba göstermek olacaktır.[143]

İhvân-ı Safâ, vücutta bulunan uzuv ve organlar itibariyle hayvanlarla birçok ortak özelliğe sahip olmasına rağmen yaratılmış canlılar arasında sadece insanın duruşunun dikey konumda olmasını sembolik bir yorumla açıklamaktadır. Onlara göre bu durum,

---

[140] *Risâleler*, 4/212.
[141] *Risâleler*, 4/99.
[142] *Risâleler,* 2/261; Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem,* 120-121.
[143] Hasan Ocak, *İhvân-ı Safâ'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlak-İman İlişkisi* (İstanbul: Fidan Yayıncılık, 2019), 62.

metafiziksel olarak insanın ruhsal dünyaya doğru yönelişini temsil etmektedir. Ayrıca insanın başı ve gövdesi arasında bir ayrım olması ve başının yukarıda bulunması onun metafiziksel âleme yükselme arzusundan kaynaklanmaktadır. Ancak İhvân-ı Safâ, insan ile hayvan arasındaki asıl farkın fiziksel görünüşte değil insanın hayvanlardan farklı bir nefse sahip olmasından dolayı olduğunu belirtmektedir. Bu durumda insanın hayvanlara göre konumu, göklerin dünyevî bölgeye göre konumuna benzemektedir.[144]

İhvân-ı Safâ, insanın yaratılış mevzusunu Kur'ân-ı Kerîm'e paralel bir şekilde anlatmaktadır. Onlara göre, insan topraktan yaratılmıştır. Yaratılıştan sonraki aşamaları ise "nutfe, alaka, mudga" olarak devam etmektedir.[145] İnsan hem ruhî hem bedenî olarak mükemmel bir formda yaratılmıştır. İnsanı başka varlıklarından ayıran şey, kendine özgü nitelikleri ve yapısıdır. İhvân'a göre insan, bedenî yapısıyla tabiat bilimlerinin konusudur. İnsanı ahlâkın konusu yapan husus ise insanlığını ve davranışlarını geliştiren düşünme ve temyiz gücüdür.[146] İhvân'a göre insanın yeryüzünde var olması tamamen onun yaratıcısının gücüne bağlı iken manevî özünün iyileştirilip geliştirilmesi ise tamamen insanın kendisine –iradesine – bırakılmıştır. Bu sebeple Aristoteles'in söylediği gibi, doğuştan çirkin ya da engelli birini kınama hakkına sahip değiliz. Aksine ona merhamet ile yaklaşırız. Çünkü bu durum onun elinde değildir. Fakat insanın iyileştirmesi ya da düzeltmesi kendi elinde olan bir şeyi düzeltmediğinde onu kınamak hakkımız olacaktır.[147] İhvân-ı Safâ, insanın kendine özgü olan düşünme ve temyiz gücünü doğru kullandıkça ve kendini geliştirdikçe mükemmele yaklaşacağını belirtmektedir. Ancak insanın bunu başarabilmesinin temelinde kendisini iyi tanıması yatmaktadır. İhvân'a göre insanın kendini tanıması yani *marifetü'n-nefs*, insanın sahip olması gereken en üstün bilgilerden biri olarak kabul edilmektedir.[148]

İhvân, insanda yaratıcı duygusunun doğuştan var olduğunu kabul etmektedir. Yaratıcının her an kendisini gördüğüne inanmanın ise insanı tutum ve davranışlarına yönlendirmede büyük etkisinin olduğunu savunmaktadır. Ayrıca yaratıcı duygusunun var olmasını ve doğru bir şekilde kalplere yerleştirilmesini ruhî bir ihtiyaç olarak

---

[144] *Risâleler,* 2/141; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, 321.
[145] Mü'minûn, 23/14; *Risâleler* 2/155; *Risâleler* 3/180; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, 325.
[146] Mustafa Çağrıcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk* (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 31.
[147] Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: BilgeSu Yayınları, 2020), 54, 1114a.
[148] *Risâleler,* 4/72; Çağrıcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk,* 152.

görmektedir.[149]

Bu duygunun varlığı, insanda var olan yetenekler ve erdemleri doğru kullanma konusunda önem arz etmektedir. Zira insan, verilen nimetleri güzel bir şekilde değerlendirmeli ve temyiz gücünü kullanarak iyiyi seçmek için çaba göstermelidir. Bununla beraber İhvân-ı Safâ'ya göre insan, genel olarak iyiliğe meyilli olarak yaratılmıştır. Ancak çeşitli sebeplerden dolayı zaman zaman kötülüğe de meyletmektedir. İnsanı kötülük yapmaktan alıkoyan birçok etken bulunmaktadır. Bunların başında din ve onun bir parçası olan ahiret hayatına iman gelmektedir. Ardından takva, vera, hayâ, merhamet gibi erdemler takip etmektedir.[150] Dinin temel esasları içerisinde yer alan ahiret inancına sahip olmayan yani sevap umudu ve ceza korkusu bulunmayan kişi, kötülüğe meyletmekten çekinmeyecektir. Bu sebeple İhvân-ı Safâ'ya göre insanların en kötüsü herhangi bir dine mensup olmayıp ahiret hayatına inanmayan kimsedir. İnsanda ahlâkî müeyyideyi sağlayacak en mühim şey din ve dinin oluşturduğu kurallardır.[151]

İhvân-ı Safâ, dinin etkisiyle beraber insanı iyiye yöneltip kötülüklerden alıkoyacak bir diğer unsurun akıl olduğunu söylemektedir. Çünkü onlara göre akıl, Allah'ın batınî halifesi olarak kabul edilmektedir. Akıl olmazsa ne dinin ne de ilmin bir anlamı olacaktır. Bir dine mensup olan kişi, din ve dünya işlerini doğru bir şekilde tamamlayabilmek için iyiyle kötüyü ayırt edebileceği akla muhtaçtır.[152]

İhvan-ı Safâ; insanları yetenek ve eğilimlerine, sahip oldukları potansiyeli kullanabilme becerilerine göre farklı benzetmelere tabi tutmaktadır. İnsanları verimli ya da çorak topraklara, kıymetli ya da değersiz madenlere yahut meyveli ya da meyvesiz ağaçlara benzetmektedir. Bu benzetmelerle İhvân, insanlar arasındaki farklılıkları vurgulamaya çalışırken aynı zamanda ahiret hayatına olan hazırlığın öneminden bahsetmektedir.[153] Çünkü ahiret hayatı, insanın bu dünyada yaptığı fiillere göre şekillenmektedir. İnsanın iyiliğe meyilli olması cenneti kazanması için yeterli değildir. Bu yüzden insan, cenneti kazanmak için ahlâkî bir çaba içerisinde olmalıdır. Nitekim İhvân'a göre insanoğlu çeşitli yetenek ve eğilimlerle yaratılmıştır. Fakat her ağaçtan her meyve alınmadığı gibi

[149] *Risâleler,* 1/208; Ahmet Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1999), 208.
[150] *Risâleler,* 1/209; Çağrıcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk,* 154.
[151] *Risâleler,* 1/209; 3/238.
[152] *Risâleler,* 3/187; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, 220.
[153] *Risâleler,* 1/215; Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi,* 91.

her toprakta da her bitki yetişmeyecektir. Benzer şekilde her insan aynı oranda iyiliğe meyletmeyeceği gibi her insan da ahiret hayatında cenneti hak etmeyecektir.[154]

İhvân-ı Safâ, risalelerinde insanın bu dünyada Allah'ın halifesi olduğuna değinmektedir. Halife; temsilci, vekil gibi anlamlara gelmektedir. İhvân'a göre Allah, insanı yeryüzünde iradesini temsil etmesi için yaratmıştır ve insana dünyayı maddî-manevî imar etme sorumluluğunu yüklemiştir. Yani insan, Allah'ın vekili olarak dünyayı düzene sokmakla yükümlüdür. Allah, insanı madenleri işleyecek, bitkileri yetiştirecek, yaşayan canlıları hâkim olup onları yönetecek, devlet ve sanayi kurup gücünü gösterecek ve Rabbanî siyaseti gerçekleştirebilecek kabiliyetlerle donatmıştır.[155] Ancak insanoğlu, Allah'ın emirlerini yerine getirip yasaklarından uzak kalmayı başarabildiği kadar Allah'a yaklaşacaktır ve ebedî mutluluğu hak edecektir. İhvân'a göre bireyselleşmiş (cüz'î) bütün insanları içerisinde barındıran mutlak insan (küllî), Allah'ın halifesi olma mertebesine layıktır. Fakat her insanın farklı değerler taşıyabileceğini de kabul etmektedir.[156] Bu durumda insanın Allah'ın halifesi olması, aklen ve manen çaba gösterilip kazanılacak olan bir idealdir. İnsan, Kur'ân'ın deyimiyle[157] iyi yaşayışı ve erdemli oluşu sayesinde varlığın en değerlisi ya da kötülük yapıp erdemlerden uzak kalmasıyla da varlığın en kötüsü olarak anılabilir.[158]

İhvân'a göre insan, yaratılışı itibariyle hem hayvanî hem insanî hem de melekî özellikler taşımaktadır. Bu özelliğiyle insan, dünyanın tek faili ve Allah'ın halifesi olma ayrıcalığına sahiptir. Ancak insan, hayvanî özelliklerinden kurtulamaz onların esiri olursa insanlığından uzaklaşacaktır. İnsanî özelliklerini doğru bir şekilde kullanıp erdemli olmaya özen gösterdiğinde ise meleklere yaklaşacaktır. Yani, Allah'ın halifesi olma şerefine nail olacaktır. Nitekim İhvân'a göre insan, iyi ve güzel ahlâk sayesinde insanî mertebeden melek mertebesine yükselebilmektedir. Oluş ve bozuluş âlemi olan dünyadan uzaklaşarak Allah'a yakınlaşır ve ebedî mutluluğa ulaşmış olur. Nefs tezkiyesi, bu durumu gerçekleştirmede önemli bir etkendir.[159] Dünyada Allah'ın halifesi olma şerefine nail olan insan, İhvân'a göre ay feleğinin altındaki âleme hükmetme

---

[154] *Risâleler,* 5/19; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi,* 328.
[155] *Risâleler,* 1/204; 4/82-83.
[156] *Risâleler,* 1/209; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi,* 314.
[157] Beyyine, 98/6-7.
[158] Betim Truçi, *İhvân-ı Safâ'nın Ahlâk Anlayışı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 16.
[159] *Risâleler,* 2/179; 4/212; Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi,* 55.

yetkisine sahip olmaktadır. Halife insanlar sayesinde dünya, çeşitli ilim ve sanatlarla dolar, ilahî ve felsefî siyasetlerle düzen sağlanır. Böylelikle dünya, en mükemmel ve en olgun haline bürünmeye başlar.[160]

İnsanın yaratılış gayesinin anlaşılmasında bize yardımcı olan ipuçlarından biri de ibadetlerdir. İhvân-ı Safâ, risalelerinde hac ibadetini örnek vererek insanın dünya serüvenini açıklamaya çalışmıştır. Hacıların gidiş ve dönüşleri dikkate alındığında çıkarılması gereken dersler bulunmaktadır. Onlar, yol boyunca birlik ve beraberlik içerisindedir. Hedefleri olan Kâbe'ye ulaşmak için birbirlerine destek olurlar. Tek farkları mezhep ve memleketleridir. İnsanların dünyadaki serüveni de hacıların yolculuğuna benzer. Dünya hayatı, zor ve uzundur. İnsanoğlu, dünyada yardımlaşma ve dayanışmaya muhtaçtır ve diğer insanlarla birlikte geldiği asıl âleme geri dönecektir. Bu yüzden dünya serüvenini nasıl geçirdiği önem arz etmektedir.[161]

Sonuç olarak İhvân'a göre insanın yaratılış amacı, kendini tanıması (*marifetü'n-nefs)* ve kendinden yola çıkarak evreni keşfetmesidir. Gerçek anlamda kendini ve evreni tanıyan insan, bir yaratıcının var olduğu bilgisine ulaşacaktır. Yaratıcının var olduğunu bilmek ve ona ibadet etmek insanın yaratılış amaçlarından biri olarak kabul edilmektir. İhvân-ı Safâ, insanın evrendeki yerini "Allah'ın halifesi" tabiriyle açıklamaktadır. İnsan, evrendeki tüm yaratılmışlardan daha şerefli bir makama sahiptir ve diğer varlıkları maddi-manevi her anlamda düzene sokmakla görevlendirilmiştir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran ve tüm bu sorumlulukların ona verilmesine sebep olan özelliği ise temyiz gücüdür. İhvân'a göre insan, diğer varlıkları idare etmekle birlikte kendi nefs ve bedeninden de sorumludur. Dünyada yapmış olduğu tüm davranışlarının karşılığını ahiret hayatında alacaktır. Nitekim insan, temyiz gücünü doğru kullandığı takdirde Allah'a yaklaşıp cennete hak kazanacaktır. İnsanın yaratılış amacı hakkında fikir sahibi olduğumuza göre insanın nefs-beden ilişkisini ve onlara dair sorumluluklarını İhvân-ı Safâ açısından ele alabiliriz.

2.2. Nefs-Beden İlişkisi

İhvân-ı Safâ, insanın ruhânî nefs ve cismânî bedenden müteşekkil bir varlık olduğunu kabul etmektedir. Varlık anlayışlarına göre ay altı âlemde bulunan tüm canlıların ana

[160] *Risâleler,* 1/297; Truçi, *İhvân-ı Safâ'nın Ahlâk Anlayışı*, 18.
[161] *Risâleler,* 2/109-111; Ocak, *İhvân-ı Safâ'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlak-İman İlişkisi,* 68.

maddesi, dört karışım ve dört unsurdur. İhvân, bedeni şu cümlelerle tanımlamaktadır: "Beden, dört nitelik (yaşlık, kuruluk, sıcaklık, soğukluk) ve dört karışım (sarı safra, kara safra, kan, balgam) sahibi olan dört unsurdan (su, hava, ateş, toprak) oluşan cismânî bir cevherdir. Yani beden, doğası ve nitelikleri sebebiyle değişen ve bozulan bir varlıktır."[162] Ayrıca bedenin et, kemik, sinir, damar ve organlardan oluştuğunu duyularla hissedilebilen bir niteliğe sahip olduğunu söylemektedir.[163] Ay altı âlemde bunlardan oluşan üç tür varlık bulunmaktadır: madenler, bitkiler ve hayvanlar/canlılar. İnsan, ay altı âlemde bulunan varlıkların en üstünü ve en mükemmelidir. Bu sebeple Tanrı tarafından yeryüzünün halifesi olarak seçilerek dünyayı imar etmesi için görevlendirilmiştir. Fakat insanın diğer canlılardan üstün olması ve ona halifelik görevinin verilmesi, onun bedensel yönünden değil akıl sahibi olduğu nefs yönünden dolayıdır. Nitekim İhvân-ı Safâ'ya göre insanın temyiz gücüne sahip ve vahye muhatap olan tarafı ruhânî olan nefsidir. Dünya hayatından sonraki ahiret hayatında da varlığını devam ettirecek ve dünyadaki eylemlerine karşılık ödül veya ceza alacak olan da nefstir.[164]

İhvân, insanın tamamen birbirine zıt özelliklere sahip olan nefs ile bedenden meydana geldiğini söylemektedir. Onlara göre "nefs, bilkuvve bilen, doğası itibarıyla canlı, cisimlerde tabiî olarak etkin, birleştiği cisimleri canlandıran ve belli bir müddet onları yetkinleştirendir. Sonrasında onlardan ayrılıp kaynağı olan başlangıç noktasına (mebde') üzüntü ya da mutlulukla dönen rûhânî bir cevherdir."[165] Zira insanın aslı da nefstir. Beden ve organlar, nefse yardımcı araç ve gereçler olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple İhvân'a göre kişinin kendini tanıyıp bilmesi, nefsini tanıyıp bilmesi anlamına gelmektedir. Nefse ait olan bilgiler, en değerli bilgilerden biri olarak görülmektedir. Bilgi ve felsefeyle ilgilenen ve yaratılmışların hakikatlerini bildiğini söyleyen ilim sahibi kişinin, kendi nefsinden hakkında bîhaber olması utanılacak bir durumdur. Bu durum, üryan olduğu halde başkasını giydirmeye ya da aç olduğu halde başkasını yedirmeye çalışan kişiye benzemektedir. Dolayısıyla İhvân kişinin, her şeyden

[162] *Risâleler*, 1/176-177; Nusret Taş - Haydar Dölek, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsanın Mahiyeti ve Nefs-Beden İlişkisi", *Sosyal Bilimler Dergisi* 33/1 (2023), 417.
[163] *Risâleler*, 1/49-50; 3/303-305.
[164] *Risâleler*, 1/203; 2/141; Nusret Taş, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: KDY Akademi, 2021), 142.
[165] *Risâleler*, 1/176-177; Taş - Dölek, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsanın Mahiyeti ve Nefs-Beden İlişkisi", 418.

önce kendini yani nefsini tanıyıp bilmesi gerektiğini söylemektedir. İnsanın nefsi; bilkuvve idrak eden, bilfiil diri, sürekli hareket halinde olan, ruhânî bir cevherdir. Nefs, bedenle bir araya gelince bu özellikleri görünür hale gelmektedir. Fakat nefsin bedenden ayrılmasıyla yani ölümün yaşanmasıyla birlikte bu özelliklerden hiçbirisi gözlemlenememektedir. Yani nefse ait olan hareketler, konuşmalar, ilimler vb. faziletlerin tümü yok olmaktadır.[166]

İhvân, Kur'ân'ın birçok ayetinde nefse hitap edildiğini ve nefsin varlığının ayetlerle sabit olduğunu söylemektedir. "Nefse ve onu düzgün biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını ilham edene ant olsun ki nefsini arındıran kurtuluşa ermiş ve onu kirleten kimse de ziyana uğramıştır."[167] ve "Her nefse yaptığının karşılığının eksiksiz ödeneceği günü düşün."[168] ayetleri buna örnektir. İhvân-ı Safâ'ya göre yaratılmış tüm varlıkların bedenle birlikte nefse sahip olduklarının en güzel kanıtı, dünyada yaşarken bedenlerinde görülen his, ses, hareket ve eylemlerinin ölümle beraber tamamen yok olmasıdır.[169] İnsanların eylemleriyle meydana gelen ilim ve sanatın faili beden değil nefstir. Ölüm anında tüm bunların izleri kaybolmaktadır. Nitekim hayat bedenin nefs tarafından kullanılması, ölüm ise nefsin onu terk etmesidir.[170]

İhvân-ı Safâ, Platon[171] ve Aristoteles[172] gibi bir taraftan şehevî (bitkisel), gazabî (hayvanî) ve düşünsel/aklî/insanî (nâtık) olarak sınıflandırdığı üç tür nefsin varlığından söz etmektedir. Diğer taraftan ise nefsin değişmez, bozulmaz, bölünmez, ruhânî bir cevher olduğunu savunmaktadır. İhvân, çelişkili gibi görünen bu konuyu risalelerinin başka bir yerinde açıklığa kavuşturmuştur. Onlara göre insanda tek bir nefs bulunmaktadır. Fakat nefs, birbirinden farklı kuvvelere sahip olduğundan dolayı farklı isimlerle anılmaktadır. Örneğin bedendeki beslenme ve büyüme faaliyetlerini üstlendiği için büyüyen nefs (*en-nefsü'n-nâmiyye*); duyu ve hareket faaliyetlerini üstlendiği için hayvani nefs (*en-nefsü'l-hayvâniyye*); konuşma, düşünme ve temyiz etme faaliyetlerini üstlendiği için düşünen nefs (*en-nefsü'n-nâtıka*) olarak isimlendirilmiştir.[173] Aynı

---

[166] *Risâleler*, 3/304; Şehriban Akın, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi* (İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 22.
[167] Şems, 91/7-10.
[168] Nahl, 16/111.
[169] *Risâleler*, 1/194; 4/73; Taş - Dölek, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsanın Mahiyeti ve Nefs-Beden İlişkisi", 419.
[170] *Risâleler*, 1/195; 3/241.
[171] Platon, *Devlet*, 328-329, 588b.
[172] Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 79-82, 414a.
[173] *Risâleler,* 1/214; 2/266-277; Akın, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi*, 24.

şekilde ilk gruptakiler arzu ve şehveti temsil ettiği için şehevî; ikinci gruptakiler hırs ve intikamı temsil ettiği için gazabî; son gruptakiler ise zihinsel nitelikleri temsil ettiği için aklî nefsler olarak bilinmektedir.[174]

Nefsin bedenden önce var olduğunu savunan İhvân, bedenden sonra da varlığını sürdürmeye devam edeceğini söylemektedir. Onlar bu durumu ev ve ev sakinini örnek vererek açıklamaktadır. Ev sakininin, evden önce var olması ve ev yıkıldıktan sonra da varlığını sürdürmesi olağan bir durumdur. Zira yapıcısı olmadan evin kendiliğinden oluşması mümkün değildir. Dolayısıyla nefsin, bedenden sonra oluştuğunu iddia etmek akıl ve mantık ile çelişmektedir.[175] İhvân-ı Safâ'ya göre nefslerin bedenlerle birleştirilmesinin sebebi, insanda bilkuvve olarak bulunan fazilet ve hayırların fiile dökülmesi ve nefsteki erdemlerin tamamlanmasıdır. Nefslerin, bedenlerle bir araya gelerek belli bir süre beraber yaşamadığı takdirde fazilet ve erdemlere ulaşması mümkün değildir. Bu durumda Tanrı'nın varlık âlemini yaratmasının sebeplerinden biri de fazilet ve erdemleri ortaya çıkarmak olacaktır.[176] Aynı şekilde dünyada bulunan ilim ve sanatın asıl amacı nefsin gerçek bilgi, güzel ahlâk ve amellerle kemale ermesidir. İhvân'a göre nefsin yetkinleşmesinin sebebi ise maddî olan dünya zindanından kurtulup melekût âlemine yükselmesi ve orada ebediyen mutluluğu yaşamasıdır.[177] Aynı düşünceye Antik Yunan filozoflarından Pythagoras, Platon ve Plotinus'un da sahip olduğunu hatırlayabiliriz. Onlara göre de ruh, dünya âlemine maddeye olan ilgisinden dolayı cezalandırılmak için gönderilmiştir. Ancak bilgi ve güzel ahlak yardımıyla arınarak yeniden tanrısal mertebeye yükselebilecektir. Nitekim İhvân'ın nefse olan bakış açısında Antik Yunan filozoflarından etkilendiğini söylemek mümkündür.

İhvân-ı Safâ, bedenin cismânî bir cevher olmasından dolayı duyular aracılığıyla idrak edilebileceğini söylemektedir. Fakat nefsin, soyut ve ruhânî bir cevher olmasından dolayı sadece aklî/burhânî yollarla idrak edilebileceğini savunur. Zira onlara göre insanın bedeni kabuk, nefsi öz gibidir.[178] İhvân'a göre ateşin dokunduğu şeyleri ısıtması gibi nefs de birleştiği bedeni canlı hale getirmektedir. Ateş, tabiatının gereği sıcaktır ve değdiği her cismi ısıtmaktadır. Benzer şekilde nefs de tabiatı gereği canlı ve ruhânî bir

[174] *Risâleler,* 2/268.
[175] *Risâleler,* 5/187; Abdurrahim Meçin, *İhvân-ı Safâ'da Nefs Tezkiyesi* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 21.
[176] *Risâleler,* 1/217.
[177] *Risâleler,* 1/194; Meçin, *İhvân-ı Safâ'da Nefs Tezkiyesi,* 38.
[178] *Risâleler,* 2/261-262.

cevherdir. Bu yüzden bedenle bir araya geldiğinde onu canlı hale getirecektir.[179] Nefs, kendisini kabul etmeye hazır olan bedenle birleşir ve onu canlandırır. Yetkinleşmek için belli bir süre bedenle birlikte olmak zorundadır ve sonunda bedeni terk ederek kendi kaynağına (Küllî Nefs) dönmektedir. Ancak İhvân için bu dönüş ya perişan ve hüzünlü ya da kazançlı ve huzurlu olmaktadır. Nitekim onlar bu görüşlerini tasdiklemek maksadıyla "dönüşün Allah'a olacağını" anlatan bazı ayetlere[180] *Risâleleri*'nde yer vermektedir.[181] Ruhun yeniden Küllî Nefs'e döneceği fikrini Platon ve Plotinus'ta da görmekteyiz. Fakat Platon ve Plotinus'ta var olan ruh göçü öğretisi, İhvân düşüncesinde bulunmamaktadır.

Cismânî âlemi, Küllî Nefs için faaliyet alanı yani bir beden olarak kabul eden İhvân-ı Safâ, cismânî bedenleri de cüz'î nefsler için birer faaliyet alanı olarak görmektedir.[182] Onlar cismânî beden ile ruhânî nefsin ilişkisini daha iyi anlatmak için birçok benzetmede bulunmuştur. Beden, yaşanılan bir ülkeye; nefs ise onu yöneten krala benzemektedir. Beden, sığındığın eve; nefs ise ev sahibine benzemektedir. Beden, yolculuk edilen gemiye; nefs ise onu yönlendiren kaptana benzemektedir. Beden, korunaklı bir rahme; nefs ise barınan cenine benzemektedir. Beden, binilen bineğe; nefs ise onu yöneten süvariye benzemektedir. Beden, ekip biçilen tarlaya; nefs ise ona bakan çiftçiye benzemektedir. Beden, kitaplarla dolu bir kütüphaneye, nefs ise ondan yararlanarak ilim öğrenmek isteyen çocuğa benzemektedir.[183] Aynı şekilde beden-nefs ilişkisi, kelime-anlam ilişkisine benzemektedir. Anlamlar, kelimelerin ruhu gibidir. Kelimeleri oluşturan harflerse onların bedenleri gibidir. Zira asıl olan her zaman kelime değil onun anlamıdır.[184]

İnsan nefsi ve bedeninin ay altı âlemdeki en mükemmel varlık olduğunu söyleyen İhvân-ı Safâ, aynı zamanda bedenin dünyevi nefsin ise uhrevi olmasından dolayı nefsin bedenden daha değerli olduğunu savunmaktadır.[185] Düalist yapıya sahip olan insan, cismânî bedeninin etkisiyle sonsuza dek dünyada kalmayı, ruhânî nefsinin etkisiyle de ahiret hayatına ulaşmayı dilemektedir. Ancak İhvân, nefsi bedenden daha değerli

[179] *Risâleler,* 1/199; Taş - Dölek, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsanın Mahiyeti ve Nefs-Beden İlişkisi", 422.
[180] Araf, 7/29-30; Enbiya, 21/104; Mü'minun, 23/11.
[181] *Risâleler,* 3/191.
[182] *Risâleler,* 2/105, 213; Akın, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi*, 82.
[183] *Risâleler,* 1/264, 271, 320; 3/11; 4/132.
[184] *Risâleler,* 3/107.
[185] *Risâleler,* 4/72; Akın, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi*, 39.

görmesine rağmen bedeni tamamen gereksiz ve değersiz görmemektedir. Çünkü insanın bedeni, düşünen/nâtık nefse sunulmuş bir fırsat ve en güzel nimettir. Beden de Tanrı'nın yaratmış olduğun mükemmel varlıklardan biridir.[186] Nitekim nefs, kemale ermesi için bedene muhtaçtır. Bu yüzden bedenin varlığı zorunludur. İhvân'ın bu fikri, İslâm inanç esaslarıyla paralellik göstermektedir. Şüphesiz Allah, hikmet sahibidir. Bu sebeple Allah'ın yaratmış olduğu her varlığın bir hikmeti bulunmaktadır. Zira Allah, amaçsız ve kusurlu hiçbir şey yaratmaz. Bu düşüncesiyle beraber İhvân-ı Safâ, *Risâleleri*'nin başka pasajlarında zıt bir düşünceye yer vermektedir. Aynı zamanda onlar bedeni, nefs için bir engel ve hapishane olarak görmektedir. Hatta ay altı âleminin tümünü, nefsin kurtulması gereken bir zindan ve cehennem olarak tasvir etmektedir. Peygamberleri de nefsleri kastedilen zindandan kurtarmak için görevlendirilmiş kişiler olarak görmektedir.[187] İhvân'ın bu iki zıt görüşe sahip olması mantık açısından çelişki oluşturmaktadır. Ancak onların maddeye ve bedene karşı olumsuz tavırları, onları gereksiz ve değersiz olarak gördükleri için değildir. Aksine nefsi bedene önceledikleri gibi ahiret hayatını dünya hayatına tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır.

2.3. Hayat ve Ölümün Hikmeti

İhvân-ı Safâ'ya göre canlılar dünya güzelliklerini ve hayatı çok sevdiklerinden dolayı ölümden pek hazzetmezler. Hayatın güzellikleri, yerini sıkıntı ve güçlüklere bıraktığında ise ölümü seçerler. Ancak hakiki akıl sahipleri, ölümün bir hikmetinin olduğunu bilir. "O ki, hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır"[188] ayetine dayanarak hayatın ve ölümün birer imtihan olduğuna inanırlar. Bu sebeple İhvân için hayat ve ölümün hikmetinin doğru anlaşılması önem arz etmektedir.[189]

İnsanın ana rahminden yaşlılık dönemine kadar geçirmiş olduğu aşamaları (doğum, çocukluk, gençlik, olgunluk, yaşlılık) titizlikle ele alan İhvân, nefs-beden ilişkisini anlatırken bu aşamalar arasında bağlantı kurmaktadır. Onlara göre nefs-beden ilişkisi, ceninin rahimdeki durumu gibidir. Ölüm, yani nefsin bedenden ayrılması doğumdan sonraki çocukluk dönemine benzemektedir. Çünkü bedenin ölümü, nefsin doğumu

[186] *Risâleler,* 1/215-217; Taş - Dölek, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsanın Mahiyeti ve Nefs-Beden İlişkisi", 423.
[187] *Risâleler,* 3/176; 4/26; Meçin, *İhvân-ı Safâ'da Nefs Tezkiyesi*, 30.
[188] Mülk, 67/2.
[189] *Risâleler,* 1/37.

anlamına gelmektedir. Çocuğun doğumu da annenin rahminden ayrılmasıdır. Aynı şekilde nefsin doğumu da bedenden ayrılması olacaktır.[190] Cenin, anne rahminde gelişimini tamamladıktan sonra dünya hayatına geldiğinde dünyevî nimet ve zevklerden faydalanacaktır. Ahiret hayatında bulunan nefsin hali de buna benzerdir. Ahiret hayatındaki mutluluk ise dünya hayatında güzel ahlâk edinmekle, salih ameller işlemekle, ibadetleri yerine getirmekle ve insanî nefsi kemâle ulaştırma çabasıyla elde edilmektedir.[191] Zira ölüm, ebedi hayatın yani ahiretin sebebidir. Öyleyse dünya hayatı da ölümün sebebi olmaktadır. Çünkü insan bu dünyaya gelmediği takdirde ölüm onun için söz konusu değildir. İnsan bu dünyaya geldiğinde yaşaması ölümü için sebeptir. Ölümü de asıl hayatın yani ahiretin sebebidir. Nitekim hayat ve ölüm, insanın sonsuz yaşamına ulaşması için birer hikmet ve nimet olmaktadır.[192]

İhvân-ı Safâ'ya göre insan nefsi, bedenle birlikte olduğu süre içerisinde erdemlerle kendini geliştirip yaratılış gayesini gerçekleştirdiği takdirde önceki halinden daha üstün olacaktır. Yani nefsin ölümden sonraki hali, dünyadaki halinden daha şereflidir. Nasıl ki cenin, doğduktan sonra dünya hayatının anne rahminden daha güzel olduğunu anladıysa nefs de ölümden sonraki hayatın daha üstün ve güzel olduğunu yalnızca bedenden ayrıldıktan sonra kavrayacaktır. Hz. Peygamber'in (sav) "insanlar uykudadır, öldüklerinde uyanırlar" sözü de bu husus ile alakalıdır. İhvân, buradaki uykuyu ahiret hayatından bîhaber olma, cahillik ve gaflet içerisinde bulunma olarak yorumlamıştır.[193] İhvân'a göre hayat ve ölümün bedenî ve nefsânî olmak üzere iki türü bulunmaktadır. Bedenî hayat, nefsin bedeni kullanması anlamına gelirken bedenî ölüm de bu durumun sona ermesi demektir. Tıpkı insanın uyanıkken beş duyusunu kullanması ve uyku anında kullanmayı bırakmasına benzemektedir. Nefsin hayatı ise özsel bir hayattır. O, özü gereği bilkuvve bilen, bilfiil canlı ve etkindir. Özünden uzaklaşıp cahil ve gafil olduğu takdirde nefsin ölümü gerçekleşecektir. Bu cahillik ve gaflet durumu ona, maddi olan dünya zevkleriyle fazla oyalanmasından ve bedensel şehvetlere dalmasından dolayı hasıl olur. Bazı insanlar cahillik ve gaflet durumundan ötürü dünya hayatından haberdardır ancak ahiret hayatından bîhaberdir. Hâlbuki dünya hayatı, bedenin varlığı gibi geçici iken ahiret hayatı nefsin hayatı gibi kalıcıdır. Nitekim İhvân'a göre beden,

---

[190] *Risâleler,* 1/39; Truçi, *İhvân-ı Safâ'nın Ahlâk Anlayışı*, 51.
[191] *Risâleler*, 1/224; 3/393; Hilmi Karaağaç, "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Ölüm ve Ötesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 32/1 (2016), 120.
[192] *Risâleler*, 3/47.
[193] *Risâleler,* 1/41; Truçi, *İhvân-ı Safâ'nın Ahlâk Anlayışı*, 52.

özü gereği ölüdür. Bedenin hayatı, nefs ile beraber olduğu süre kadardır. Tıpkı havanın, yapısından ötürü karanlık olması ve güneş ışıkları sayesinde aydınlanmasına benzemektedir. Bedenin, özü gereği ölü olmasının en net tezahürü ise nefsin bedeni kullanmayı bırakmasıyla beraber çürüyüp bozulmasıdır.[194]

İhvân-ı Safâ'ya göre âlemde insandan aşağı ve üstün varlıklar bulunmaktadır. Tanrı, faal akıl, küllî nefs ve melekler insandan üstün varlıklar olarak kabul edilmektedir. Tabiatta bulunan diğer canlılar ve cisimler ise insandan aşağı varlıklar olarak görülmektedir. İnsan, cismânî ve nefsânî yapısından ötürü iki tarafla da bağlantılıdır. O, aşağı mertebelere düşmeden üst mertebelere yükselmek için çaba göstermek zorundadır. Zira, dünya hayatı bunun için vardır.[195] İhvân'a göre insanın üst mertebelere yükselmesi için bilgi ve erdemi kullanması gerekmektedir. Nitekim insanın, cennete ulaşmasını ve cehennemden uzak olmasını sağlayan şeylerden biri de güzel ahlâktır. Dünyada görülen kötülüklerin asıl sebebi ise maddî zevk-lezzetlere aşırı düşkünlük ve ebedî olarak dünyada kalma arzusudur. Kötülüklere sebep olan bu şeylerden kurtulmanın ilk şartı ise maddî zevk ve nimetlere karşı bilinçli şekilde ilgisiz kalmaktır. İhvân'a göre bu ilgisizlik yalnızca ahiret hayatını düşünmek ve ona hazırlanmakla mümkün olmaktadır. Zira ahiret hayatı, insanın hem dünya hayatında ahlâklı olmanın asıl etkeni hem de varoluş serüveninin belirleyici ilkesidir.[196]

İhvân-ı Safâ, insanın dünya hayatında geçirdiği serüveni ve ölümün hikmetini daha iyi anlatmak için sembolik örnekler sunmaktadır. Onlara göre beden gemi, nefs ise kaptan gibidir. İnsanın dünya hayatında yapmış olduğu salih ameller ise tüccarın gemide taşımış olduğu mallarına benzemektedir. Dünya geminin içinde bulunduğu deniz, yaşamın günleri de aşılması gereken yol ve geçitler gibidir. Ölüm ulaşılması hedeflenen sahile, ahiret hayatı da tüccarın şehrine benzemektedir. Cennet elde edilecek olan kazanç, Allah ise karşılığını verecek olan sultan gibidir. Nasıl ki tüccar, denizde onca yolu aşıp mallarını teslim ettiği zaman kendisi gemiden inmediğinde şehre girmesi mümkün olmuyor ve mallarının kazançlarından mahrum kalıyorsa nefs ile bedenin durumu da buna benzemektedir. Nefste dünya hayatını sâlih amellerle yol aldığı, güzel ahlâkla âdil bir seyir çizdiği, aklıyla hakikatleri araştırıp anladığı ömrünün sonu gelip

[194] *Risâleler,* 1/40; 3/44.
[195] *Risâleler,* 3/46; Şahin Filiz, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsan Sorunu", *Makâlât Dergisi* 3/1 (1999), 51-52.
[196] *Risâleler*, 1/243; 3/364; Karaağaç, "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Ölüm ve Ötesi", 121.

bedenin tahrip olmaya başladığı zaman ölüm adı verilen ayrılıktan başka yol bulunmamaktadır. Nitekim ölüm olmasaydı nefsin semaya yükselmesi ve cennete ulaşması mümkün olmazdı. Yani nefs, Allah'a ve ahiret yurdunun nimetlerine kavuşmaktan mahrum kalırdı. Bu durumda ölüm, rahmet ve lütuf olmaktadır.[197]

2.4. Ölüm

İhvân'ın, yaşamı nefsin bedeni kullanması ölümü ise nefsin bedeni terk etmesi olarak tanımladığını yukarıda ifade etmiştik. Yani ölüm, nefsin cismânî olan bedenden ayrılması anlamına gelmektedir.[198] Bedene göre ölüm bir yok olma iken nefse göre ölüm, içinde bulunduğu durumdan kurtuluştur. Zira kastedilen ölüm, bedenin ölümü olmaktadır. Nefs için ise hem kavuşmayı arzuladığı melekût âlemine ulaşmak için bir vesile hem de rahmettir. Bu yüzden İhvân, ölümü temenni edenleri Allah'ın dostları olarak nitelendirmiştir. İhvân-ı Safâ'ya göre ay üstü âleme ait bir cevher olan nefs, ölmez ve yok olmaz. O ancak bedenin ölümünden sonra varlığını sürdürmeye devam edecektir.[199]

Dünya hayatındaki canlılar, fıtratlarında bulunan sonsuza dek yaşama arzusundan dolayı ölümden korkmaktadır. Bunun sebebi, ölüm anında bedenlerinin hissettiği acı ve hakikatte bedenleri dışında bir varlık olduklarını idrak edememeleridir. Ancak İhvân'a göre ölüm, korkulacak bir durum değildir. Aksine onlar ölümü, nefsin yeniden doğumu olarak görmektedir. Nitekim nefsin Allah'a dönüşü yalnızca ölüm ile mümkün olmaktadır. Eğer ölüm olmasaydı nefs ay üstü âleme yükselemez, ahiret nimetlerine ve cennete ulaşmazdı. Bu sebeple ölüm, Allah'ın kullarına rahmeti ve hediyesi olmaktadır.[200]

İhvân-ı Safâ, nefsin bedeni kullanmayı bıraktığı ölüm vaktini "ecel" kavramıyla açıklamaktadır. Eceli ise tabiî ve arızî olmak üzere iki sebebe dayanarak ele almaktadırlar. Tabiî sebep insanın yaş almasıyla beraber bedenin tembelleşmesi ve zayıf düşmesi, sinir ve kaslarının gevşemesi, hareketlerinin kısıtlanması, organlarının görevlerini yapamaz hale gelmesi olarak sıralanabilir. Arızî sebep ise nefsin, dışarıdan bir etki sayesinde bedeni kullanmayı bırakması olarak açıklanabilir. Bu arızî sebepler,

---

[197] *Risâleler*, 3/48.
[198] *Risâleler*, 3/176.
[199] *Risâleler*, 3/237.
[200] *Risâleler*, 3/46-50; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, 183.

bedenden kaynaklanan hastalıklar olabilmesinin yanında yaralanma, kaza ve öldürülme gibi kişinin kendisi haricindeki bir sebepten ötürü de olabilmektedir.[201]

İhvân'a göre nefs-beden birlikteliği ölümle beraber bozulduğunda her ikisi de yeniden dirilişe kadar yollarına ayrı ayrı devam etmektedir. Kendisini ahiret hayatı için hazırlamış olan nefs, bu süreçte cismânî bağlılıklardan uzak kalmakta ve melekût âlemine yükselmektedir. Kendisini ahiret hayatı için hazırlamamış olan nefs ise günahlarının çokluğu ve ağırlığından dolayı semanın kapıları kendisine kapanacak ve melekût âlemine yükselemeyecektir. Yani ay altı âleminde mahsur kalarak kıyamet gününü acı ve ızdırap içerisinde hüzünle bekleyecektir.[202] Beden ise cevheri dolayısıyla zaten ölü olacaktır. Nitekim ona canlılığı veren nefsle olan birlikteliği sona erdiği andan itibaren çürümeye ve yeniden toprağa dönmeye mahkumdur. Ancak İhvân'a göre nefs, kıyamet günü hesaba çekilmek üzere içinden çıktığı bedenle veya benzeriyle yeniden bir araya gelecektir.[203]

İhvân-ı Safâ düşüncesine göre insan, nefsini terbiye etmeyi başardığında beşer mertebesinden meleklik mertebesine yükselmektedir. Böylece oluş ve bozuluş âleminden beka âlemine geçmiş olacaktır. Bedenden ayrıldıktan sonra mükâfata layık olan nefs, İhvân'a göre şu dört özelliğe sahiptir: iyi bir ahlâkla ahlâklanmıştır, salih amellerle bezenmiştir, ilimle donatılmıştır ve sağlam bir itikât sahibidir.[204] Bedenden ayrıldıktan sonra cezaya layık olan nefsin amellerinde hayır bulunmaz ve kıyamete kadar acı çekmeye devam ederler. Ayrıca İhvân'a göre cezaya layık nefsler, bedenleriyle birlikte bilkuvve şeytan iken bedenlerinden ayrıldıktan sonra bilfiil şeytan haline gelmektedir. Nitekim cezaya layık olan bu nefslerde, Kâbil'in hasedi, Âdem'in hırsı ve şeytanın kibri bulunmaktadır.[205]

Asıl cevherin nefs olduğunu kabul eden İhvân-ı Safâ, nefsin geldiği yere geri dönmesini ilk ve küçük kıyamet olarak nitelemektedir. Sözlükte "iki şey arasındaki engel" manasına gelen berzah kavramı, dini literatürde ölümle başlayıp yeniden diriltilmeye (ba's) kadar geçen dönemi ifade etmektedir. Yani dünya hayatı ve ahiret hayatı arasında bulunan kabir hayatına karşılık gelmektedir.[206] Berzah kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de de

[201] *Risâleler,* 3/241.
[202] *Risâleler,* 3/11-13.
[203] *Risâleler,* 3/45; 4/180.
[204] *Risâleler,* 1/317; 4/118.
[205] *Risâleler*, 4/44; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi,* 192.
[206] Cüneyt Gökçe, "Berzah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/525.

insanların öldükten sonra yeniden diriltilinceye kadarki ara dönemi kastedecek şekilde kullanılmıştır. Söz konusu ayette öldükten sonra inançsız insanların, pişmanlık duyarak kulluk görevlerini yerine getirebilmek için yeniden dünya hayatına dönmek isteyeceklerini ancak bu taleplerinin asla gerçekleşmeyeceğini belirtmekte ve dünya ile ahiret arasında berzah (kabir) hayatının bulunduğunu izah etmektedir.[207] İhvân-ı Safâ'ya göre berzah, karanlıktır ve cehennemin ilk tabakası olarak tasvir edilmektedir. Nefs, öldükten sonra lezzet duyarak veya acı çekerek var olmaya devam edecektir. Zira melekût âlemine yükselemeyen nefs, gökler ve yeryüzü arasında kalacaktır. Berzah azabını ise Allah'ın dünyada görevlendirmiş olduğu melekler üstlenmektedir.[208] Nitekim İhvân, ölümden sonra kıyamete kadar geçen süre zarfını ahiret hayatına benzer şekilde ele almaktadır. Yani İslâm düşüncesinin bazı mezheplerinde yer alan kabir hayatı, *Risâleler*de ayrı bir hayat olarak kategorize edilmemektedir.[209] Aynı zamanda İhvân-ı Safâ, ayet ve hadislerden öğrenilen ölümden sonraki sürecin safhalarının tümünü kabul etmektedir. Yani onlar nefsin; kıyamet, ba's, haşr, hesap, amel defteri, mizan, cennet veya cehennem aşamalarından geçeceğine inanmaktadır. *Risâleler*de bu konular işlenirken ayet ve hadislerden sıklıkla destek aldıkları görülmektedir. Ancak İhvân'ın, ölüm sonrası görüşlerinde zaman zaman çelişkilerin var olduğu görülebilir. Bunun sebebi, Kur'ân'da bulunan nasslar ile felsefeyi uzlaştırma çabaları olmaktadır.

İhvân, ölüm ve ahiret hayatı ile ilgili bilgilerin kolaylıkla idrak edilebilmesi için birçok bilginin bilinmesi gerektiğini savunmaktadır. İnsanın her şeyden önce arınmış bir nefse, güzel bir ahlâka ve kalbe sahip olması gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca bir görüş veya mezhebe sıkı sıkıya bağlanılmaması gerektiğini söylemektedir. Onlara göre din ve felsefe bilgilerinden önce doğa ilimlerinden olan mantık, matematik ve geometri gibi ilimlerin bilinmesi önemlidir. Zira bu ilimler, insanda soyut düşünme becerisini geliştirmektedir. Böylece dini konularda ölüm ve ahiret hayatını idrak etmek kolaylaşacaktır. Nitekim tüm bu ilimlere sahip olan insan, eskatoloji ile ilgili akli kanıtlara sahip olup çıkarım yapabilecektir.[210]

[207] Mü'minûn, 23/99-100.
[208] *Risâleler*, 5/172.
[209] *Risâleler*, 3/78,238; Karaağaç, "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Ölüm ve Ötesi", 122.
[210] *Risâleler*, 3/236.

2.5. Kıyamet ve Ba‘s

Sözlükte “dikilmek, kalkmak, doğrulmak ve dirilmek” gibi anlamlara gelen kıyamet kavramı, terim olarak “dünya hayatının sona ermesi, dünya düzeninin bozulması ve insanların tamamının öldükten sonra yeniden dirilmesi ve mahşere yol alması” olarak tanımlanmaktadır.[211] Kur’ân’da kıyamet kavramının geçtiği ayetlerde de genel olarak dünyanın sonunun gelmesinden ve yeniden dirilişten bahsedilmektedir. Bununla birlikte kişilerin bireysel ölümlerinin de kendileri için bir kıyamet olduğu vurgulanmaktadır.[212] Ancak ayet ve hadislerde kıyametin ne zaman gerçekleşeceğinin bilgisi verilmemektedir. Yalnızca kıyametin nasıl gerçekleşeceğini ya da neler yaşanacağını tasvir eden birtakım anlatımlar bulunmaktadır. Ba‘s kavramının sözlük anlamı ise “göndermek, sevk etmek ve diriltmek” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak “kıyamet koptuktan sonra sûr’a ikinci kez üflenmesiyle birlikte insanların hesap vermek için yeniden diriltilmesi” şeklinde ifade edilmektedir.[213]

İhvân-ı Safâ’ya göre insanların ölümüyle beraber bütün nefsler bedenden ayrılınca dünya âleminin bir manası kalmayacaktır. Böylece dünya âlemi yok olacaktır. Bu durum yani âlemin ölümü, büyük kıyamet (kıyamet-i kübrâ) olarak tanımlanmaktadır. İhvân’a göre âlemin ölmesi kürelerin dönüşünün durması, Küllî Nefs’in bütün bedenlerden ayrılması ve dünya hayatının yok olması anlamına gelmektedir. Küllî Nefs, âlemi düzenleyip idare eden nefs olarak ifade edilmektedir. Zira onun, küreler ile olan alakası devam ettiği sürece küreler dönmeye devam edecek ve alakası kesildiği anda kürelerin hareketi duracaktır. Böylelikle büyük kıyamet gerçekleşmiş olacaktır. Nitekim tekil nefsler bedenleri terk edip Küllî Nefs ile yeniden birleşecek ve ardından Küllî Nefs, Küllî Aklı kendisiyle yalnız bırakarak Allah’a dönecektir. Yani âlem sona erecek ve baki olan Allah kalacaktır. Anlaşılan o ki İhvân’a göre, Allah’ın zuhurunun sona ermesi büyük kıyamet olarak tanımlanmaktadır. Sudûr teorisi olarak adlandırılan bu düşüncenin bir diğer savunucusu ilk bölümde yer vermiş olduğumuz Plotinus’tur. Plotinus’a göre her şey Bir olan Tanrı’dan bir taşma sonucu meydana gelmektedir. Bireysel ruhların, Evrensel Ruh’tan taştığını ve yeniden Evrensel Ruh’a döneceğini savunmaktadır. Evrensel Ruh da taşmış olduğu ortak akıl olarak betimlenen Nous’a

[211] Bekir Topaloğlu, “Kıyamet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/517.
[212] Topaloğlu, “Ahiret”, 1/546.
[213] Bekir Topaloğlu, *İslam’da İnanç Esasları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 251-252.

dönerek Tanrı'ya ulaşacaktır. Bununla birlikte insanların bireysel olarak nefs-beden beraberliğinin bozulmasına ise küçük kıyamet (kıyamet-i suğrâ) denilmektedir. Yani insanın ölümü, kendi kıyameti anlamına gelmektedir. Zira Hz. Peygamber, "Kişinin ölümü onun kıyametidir." buyurmaktadır.[214] Aynı zamanda İhvân-ı Safâ, kıyamet kavramının "kâme" kökünden geldiğini söyleyerek ayağa kalkmak olarak da yorumlamaktadır. Bu yorumla kıyamet, nefsin düşmüş olduğu beladan ayağa kalkıp kurtulması, gaflet ve cehalet uykusundan uyanması ve hakikati görüp silkelenerek kendisine gelmesi anlamlarına gelmektedir.[215]

İhvân-ı Safâ'ya göre ba's, Arapçada üç farklı anlama gelmektedir. İlk manası gönderme; ikinci manası toprağa karışan bedenin yeniden topraktan çıkması; üçüncü manası ise cahil olan nefslerin gaflet uykusundan uyanması yani cehalet ve gafletin sebep olduğu ölümden nefsin dirilmesi demektir.[216] Ayrıca yeniden diriliş (ba's), İhvân-ı Safâ'nın düşüncesinde mebde' ve meâd olarak iki şekilde gerçekleşmektedir. Mebde', varlıkların bilkuvve halinden bilfiil haline geçmesi demektir. Yani varlıkların, Küllî Akıl'dan doğup fışkırarak dünya âleminde kendisini göstermesi olarak tanımlanmaktadır. Meâd ise tekrar ortaya çıkış ve yeniden dönüş anlamında kullanılmaktadır. Böylece nefs, bedenle olan beraberliği bittikten sonra yaptıklarının karşılığını ya azap ve ıstırap ya da huzur ve mutluluk olarak alacaktır.[217]

İhvân, ahiret hayatının hakikatleri hakkındaki bilgide olduğu gibi kıyamet ve yeniden dirilmenin mahiyetine dair bilgiye de yalnızca seçilmiş akıl sahibi âlimlerin ulaşabileceğini savunmaktadır. Bu yüzden insanlar, kıyamet ve yeniden dirilme hususunda üç farklı görüşe sahip olabilmektedir. Bunlardan ilki, nefslerin değil bedenlerin yeniden dirileceğine inanmaktadır. İkincisi, bedenlerin değil nefslerin yeniden dirileceğine inanmaktadır. Sonuncusu ise nefs ile bedenin birlikte yeniden dirileceğine inanmaktadır.[218] İhvân-ı Safâ, avamın yeniden dirilme ile ilgili bilgisinin sınırlı olduğunu söylemekle beraber, daha fazla bilginin onlara faydadan çok zarar getireceğini savunmaktadır. Onlara göre avamın, yeniden dirilmenin beden ile olacağına inanması olağandır. Zira avamın tecrübesi ve algı düzeyi için beden ile diriliş kavramı

[214] *Risâleler*, 2/44,78; 3/273.
[215] *Risâleler*, 3/239; Karaağaç, "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Ölüm ve Ötesi", 123.
[216] *Risâleler*, 3/246; Ocak, *İhvân-ı Safâ'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlak-İman İlişkisi,* 235.
[217] *Risâleler*, 3/236,320-321; Akın, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi*, 79.
[218] *Risâleler*, 3/249-250.

daha anlaşılır hale gelmektedir. Nitekim din dili, muhataba göre kullanılmalıdır. Aksi halde muhatabın algı düzeyine uygun olmayan dil kişiyi küfre düşürebilir.[219]

İhvân, yeniden dirilme ile ilgili farklı inanışları *Risâleleri*nde ayrıntılı bir şekilde tasnif etmektedir. Bu inanışlar, nefsin aynı ya da farklı bedenle birleşmesi ve nefsin beden olmadan da var olmaya devam etmesi olarak sınıflandırılabilir. İhvân-ı Safâ, nefsin aynı ya da farklı bedenle birleşmesini avamdan başlayarak orta seviye ve en üst seviyedeki insanların bakış açılarını tek tek ele almaktadır. Onlara göre nefsi tam olarak idrak edemeyen ve bedenden ayıramayan avam için yeniden dirilme *Risâleler*de şu şekilde ifade edilmektedir:

> "Bu cesetler tamamıyla, bu cirimler ve arazlar aynıyla şu anda bulundukları haliyle iade edilecek, sonra bir meydanda toplanıp (haşredilip) hesaba çekilecekler. Açlık, susuzluk, gıda, sıcaklık, soğukluk, elemler, ağrılar, hastalıklar, hüzünler, belalar, konuşma, sultan zulmü, kardeşlerin çekememezliği, komşuların düşmanlığı, akranların kininden kaynaklanan ve katlanılan acılar, şeytan vesveseleri, yükümlü olunan ibadet ve itaatların ağırlıklarını taşıma, oruç ve namaz gibi ibadetleri yapmaya gayret etme, tabiatta var olan adetlerden ve insanın aslında yerleşik bulunan şehvetlerden nefsi engelleme ve tamamının şiddetli olması ile birlikte bedende nefse düşen bütünlük gibi zorunlu sebeplere, onu çekip götüren cisme ait şeyler ve eğilimler de geri gelecek ve bu düşüncede olan kimse, insanın bu dünyada bilinen bir vakte kadar hapsedilmiş olduğunu düşünür ve böyle inanır."[220]

İhvân-ı Safâ'nın bu pasajdaki anlatımı, her şeyi beden üzerinden ve bedenle birlikte anlamlandıran insanların düşüncesini aktarmaktadır. Ancak onlara göre bu inanç çeşidi, taklidi iman bile olsa geleneksel İslâm düşüncesinin dışındadır ve Kur'ân ayetleriyle ters düşmektedir. Zira pasajda dünyevi yaşam şartlarının devam ettiği bir ahiret hayatından bahsedilmektedir. İhvân, bu anlatımın bu kadar somut düzeyde olmasının sebebini avamın idrak düzeyini çocukların idrak seviyesine benzeterek açıklamaktadır. Yani avamın ahiret tasavvuru, çocuklarda bulunan ahiret tasavvuruna benzemektedir. Toplumun çoğunluğunu oluşturan avam tabakası, cennet ve cehennem yaşantısının da bedenle olacağını düşünmektedir. Avam tabakası bu düşüncesiyle, dünyadaki amellerinin karşılığını cennet ya da cehennemde beden üzerinden alacağına inanmaktadır. İhvân, avamın bu inanışını mazur görmekle beraber çocuklarda olduğu

[219] *Risâleler*, 3/248.
[220] *Risâleler*, 3/249.

gibi sıradan ve cahil insanlar için de bu inanışın faydalı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü onlar bu sayede ahiret hayatına hazırlanacaklardır. Kötülüklerden uzak durup ahlâklı biri olmaya ve ibadetlerini eda etmeye özen göstereceklerdir. Nitekim İhvân-ı Safâ'ya göre bu durum onlar için daha hayırlı olacaktır. Ahiret hayatının inceliklerine sahip olmasalar da en azından dünya hayatında kötülüklerden ve kötülük yapmaktan uzak durmaları için önemli bir müeyyidedir.[221]

Bilgi ve idrak seviyesi avam tabakasından daha iyi olanlar ise bedenlerinden daha değerli ve yetkin bir cevherin var olduğunun farkındadır. İhvân-ı Safâ'ya göre onlar, nefsin aynı veya başka bedenlere geri döneceğine ve yeniden dirilişin bu şekilde gerçekleşeceğine inanmaktadır. Ayrıca bu tabakanın insanları, dünya hayatında yaptıklarının karşılığını almaları için toplanacaklarını ve bu durumu yalnızca bedenin değil aynı zamanda nefsin de yaşayacağını bilmektedir. İhvân'a göre bu inanca sahip insanlar hakikate doğru yol almaktadır ve ahiret hayatı üzerinde düşünmenin onlar için birçok faydası olduğunu ifade etmektedir.[222] Nitekim bilgi ve idrak seviyesi avam tabakasından yüksek olan insanların, nefslerin yeniden bedenlere döndürüleceğine inanmaları onlar için elbette hayırlı olandır.

İhvân-ı Safâ, nefsin beden olmadan da varlığını sürdürebileceğini sürekli dile getirmektedir. Nefsin, beden içerisindeki tutsaklığını ve beden ile birlikteyken karşılaştığı zorlukları dile getirmektedir. İlim ve algı düzeyleri çok daha iyi düzeyde olan insanların, nefsin bedenin esaretinden kurtulması gerektiğini bildiğini söylemektedir. Yani bunu bilen ve ilimde ileri düzeyde olanlar, dünya hayatının nefs için bir hapishane olduğunu ve nefsin beden ile birlikte olduğu süre içerisinde mutluluğunun sınırlandığını idrak etmiş insanlardır. İhvân'a göre nefsin dünya hayatında bedenle birleşmesinin birçok sebebi bulunmaktadır. Bunlardan biri de hapishane olarak kabul ettiği bedenden kurtuluş bileti olarak gördüğü bilge ve ilime ulaşmak için bedenle bir araya gelmek zorunda oluşudur. Yani nefs, kendinde bulunan potansiyel yetkinliklerini kullanabilmek için bedene ihtiyaç duymaktadır. Bu sayede duyular aracılığıyla bilginin temeli olan algılara ve öğrenmeye sahip olmaktadır. Zira nefsin, idrak ve tahayyül kuvveleri bedenle birleşmesi sonucunda yetkin (bilfiil) hale gelmektedir. Nitekim nefs, kendi hakikatini beden ile birlikteyken keşfedebilmektedir.

[221] *Risâleler*, 3/250; Akın, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi*, 80.
[222] *Risâleler*, 3/250-251.

Kendi hakikatini keşfettikten sonra asıl vatanı olan melekût âleminden uzakta olduğunu ve bu dünyada gurbette olduğunu idrak edecektir. Ayrıca dünya hayatında bir sınavda olduğunu ve kendisini bu maddenin esaretinden kurtarması gerektiğini kavrayacaktır.[223] İhvân-ı Safâ, dünya hayatının nefs için zindan olduğunu ve burada tutsak kaldığını söylemektedir. Nefsin bu tutsaklığını beş maddeyle açıklamaktadır:

1. İnsanların içinde yaşadığı doğanın tabi kanunları.
2. Bedenin maruz kaldığı ihtiyaçlar ve açlık, susuzluk, hastalık gibi olumsuzluklar.
3. İnsanlar için belirlenmiş olan şeriat kanunları yani helaller ve haramlar.
4. Devletin başında bulunan zalim yöneticiler ve kurallarının insanların üzerinde kurmuş olduğu baskı.
5. Dünya hayatındaki ihtiyaçlarımızı gidermek için öğrendiğimiz meslek/zanaat ilimleri ve sahip olduğumuz bu ilimleri korumak için verdiğimiz çaba.

İhvân'a göre zorlukları fark etmeden kendi isteğiyle tüm bu olumsuzluklara katlanan insanlar, ahiret hayatına inanmayan veya ahiretin mahiyetini bilmeyen kimselerdir. Onlar, saydığımız bütün maddelere rağmen doğasında bulunan ölümsüzlük duygusuna karşılık her şeye katlanmayı göze alan insanlardır. Ancak onlar, gaflet içerisindedir ve bu dünya hayatı için boşa kürek çekmektedir.[224]

İhvân-ı Safâ, yeniden dirilme konusunu metafizik bir şekilde işlemektedir. Onlara göre, Küllî Nefs'den taşarak bedene giren cüz'î nefslerin ödülü, yeniden Küllî Nefs'e dönmeleri olacaktır. Beden, dünya hayatında gelip geçici hazlarla zevk almaktadır. Ancak nefs, ahiret hayatında sonsuz mutluluk ve huzur içerisinde yaşayacaktır. İhvân, yeniden dirilme mevzusunda kendi görüşlerini sunarken bedene hiçbir şekilde yer vermemektedir. Fakat *Risaleleri*nin bazı pasajlarında aksine ifadelere rastlamak mümkündür:

> "Mümin kimselerin ruhları, öldükten sonra göklerin melekutuna ve feleklerin geniş alanına yükseltilip oraya çekilmektedir. Ruhlar, cesetleri açıldığı zaman hesaba çekilmeleri, iyiliğe karşılık iyilik görmeleri ve kötülüklerine de bağışlanmayla karşılık verilmesi için o cesetlere geri döndürülmektedir. İnkârcı ve günahkâr kimselerin nefsleri körlükleri ve cehaletleri içerisinde kıvranarak, ızdırap çekerek

[223] *Risâleler*, 3/45-47; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, 184.
[224] *Risâleler*, 3/250-253.

kıyamete kadar bekler. Sonra, hesaba çekilip yaptıkları kötülüklerin karşılığını görmeleri için cesetlere geri döndürülürler."[225]

İhvân, nefslerin ölümle birlikte bedenden ayrılacağını ve kıyamet günü gelene kadar iyi nefslerin huzur, kötü nefslerin ise acı ve ıstırap içerisinde bekleyeceklerini söylemektedir. Ardından nefslerin, bedenlere geri döneceklerini ifade etmektedir. İhvân-ı Safâ için yukarıdaki pasaj, somuttan soyuta doğru bir metottur. Onlara göre yeniden dirilme, mükafat ve ceza gibi olguların hak olduğu mevcut bir bilgidir. Alıntı yaptığımız bu pasajda, ahiret hayatında yaşanılacak süreçler cismânî bir şekilde ifade edilmiştir. Ancak İhvân-ı Safâ'nın genel olarak görüşlerini ve anlatımlarını incelediğimizde ahiret hayatının cismânî olmadığı yani nefsin, bedene dönmesi gibi bir durumun olmadığı anlaşılmaktadır.[226]

Sonuç olarak İhvân, nefsin dünyada bedenin içerisinde esir olduğunu, bu esarette aslında acı çektiğini ve gerçek yurdu olan melekût âlemine gitme özlemi içerisinde olduğunu söylemektedir. Onlar, nefsin ölümle beraber bedenden ayrılacağını ve ölümden sonra ahiret hayatında yeniden bir araya gelmeyeceklerini savunmaktadır. Yani nefs, bedene yeniden geri dönmeyecektir. Ruhânî haşr düşüncesini İsmâilîler'in de savunduğunu görmekteyiz. İsmâilîler, ölümden sonra bedenin toprağa karışacağını nefsin de olgunlaşarak ulvî mekâna yükseleceğini düşünmektedir. İhvân'ın bu düşünce de İsmâilîler'den etkilenmiş olması muhtemeldir. Aynı zamanda nefsin, dünya hayatında karşılaştığı olumsuzlukları dile getirirken bu dünyanın gelip geçici olduğunu ve insanın burada gerçek mutluluğu bulamamasından dolayı ruhî bunalım içerisinde olduğunu belirtmektedir. İnsanın dünya hayatında kalmak, elde ettiklerini kaybetmemek ve mutluluğu bulmak için gösterdiği çaba kendisini yıpratmasına sebep olmaktadır. Ayrıca İhvân-ı Safâ, *Risâleleri*nde kıyamet ve yeniden dirilişin nasıl gerçekleşeceğinden daha mühim olanın bu kavramların ne anlama geldiklerinin bilinmesi ve ona göre davranılması gerektiğini vurgulamaya çabalamıştır. Yani insanların hayatları boyunca ahlâklı olmaya dikkat etmesi gerektiğini bir hakikat olarak işlemiştir. Her canlının tadacağı kaçınılmaz olan ölüm, kıyamet ve hesap günü gelmeden önce ellerinde var olan fırsatları değerlendirmeleri ve sonradan pişmanlık duymamaları için insanları

[225] *Risâleler*, 3/237-238.
[226] *Risâleler*, 3/238; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, 191-192.

uyarmaktadır. Zira kıyamet gününde gelen uyanış ve yakarış faydasız olacaktır. Şüphesiz o gün, her canlı yaptıklarının karşılığını alacaktır.

İslâm inancına göre kıyamet gününde yeniden diriltilen tüm insanlar hesaba çekilmek üzere bir meydanda toplanacaktır. İnsanların hesap vermek için toplandığı bu yere "mahşer" denilmektedir.[227] Mahşer; geniş, düz, binasız ve yepyeni bir mekân olarak tasvir edilmektedir.[228] Bu durumda haşir, kıyamet safhalarında ba'stan sonra gelen ikinci aşama olup "hesaba çekildikten sonra cennet ya da cehenneme gönderip dağıtmak" anlamındaki neşrin zıttı olmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, haşrin gerçekleşeceğini bildirmekte ve şöyle buyurmaktadır: "Şüphe yok ki hayat veren de ölümü gerçekleştiren de biziz; her mükellefin dönüp varacağı yer bizim katımızdır. O gün yeryüzü üzerlerinden süratle açılır. Onları bir araya toplamak bizim için kolay bir şeydir."[229] Peygamberimiz (sav), bir hadisinde insanların inanç ve amellerine göre üç grup halinde haşir olunacağını bildirmiştir. Bunlardan ilk grup, günahlarından dolayı umut ve korku arasında bulunan müminlerdir ve mahşer alanına yaya olarak gideceklerdir. İkinci grup, iyi ve erdemli müminlerdir ve mahşer alanına binekle gidecekledir. Üçüncü grup ise kafirlerdir ve yüzükoyun bir şekilde yerde sürünerek yanlarından ayrılmayan bir ateşle mahşer alanına gideceklerdir.[230] Aynı şekilde Kur'ân'da da erdemli müminlerin mahşer alanına süvari elçilerle beraber yüzleri güleç ve parlak bir şekilde haşir edilecekleri söylenirken kafirlerin ise kederli ve kara yüzleriyle zincire vurulmuş bir şekilde haşir edilecekleri belirtilmiştir.[231] İhvân-ı Safâ da ölümden sonra yaşanacak aşamalar arasına haşrı eklemiştir. Öldükten sonra tüm ruhların bir araya toplanacağını ve orada hesaba çekileceklerini, bunun sonucunda mükafat ya da ceza göreceklerini söylemiştir.[232] Ancak *Risaleleri*nde haşrin nasıl olacağına karşılık ayrıntılı bilgiye yer vermemekle birlikte elde edilen bilgilerin daha çok teşbih ve temsil içerdiğini vurgulamaktadır. Zira İhvân'a göre her insanın bilgi ve idrak düzeyi aynı değildir.[233]

---

[227] Süleyman Toprak, "Haşir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/416.
[228] Fatma Pınar, "İslam Düşüncesinde Ahiret İnancının Temel Dayanakları", *BEÜ SBE Dergisi* 5/1 (2016), 204.
[229] Kâf, 50/43-44.
[230] Toprak, "Haşir", 16/417.
[231] İbrâhîm, 14/49-50; İsrâ, 17/97-98; Meryem, 19/68, 85-86.
[232] *Risâleler,* 3/247.
[233] *Risâleler*, 3/75.

2.6. Hesap, Amel Defteri ve Mizan

Sözlükte "saymak, hesaba çekmek ve hesap etmek" gibi manalara gelen hesap kelimesinin terim anlamı ise insanların dünyada yaşamları boyunca yapmış olduğu eylemlerden sorgulanarak hesaba çekildikleri ahiret safhalarından biri ifade etmektedir.[234] Kur'ân-ı Kerîm'de yevmü'l-hisâb (hesap günü)[235] ve yevme yegûmü'l-hisâb (hesabın kurulacağı gün)[236] terkipleriyle hesap gününden söz edilmektedir. Aynı zamanda Kur'ân'da hes kötü davranış sahiplerinin cezalandırılması, iyi davranış sahiplerinin ise dünya ve ahirette mükafatlandırılması anlamına gelmektedir.[237] İhvân-ı Safâ'ya göre hesap günü, müminler ve kafirler için farklılık gösterecektir. Zira hesap günü müminler için cuma sabahı ya da bayram günü gibi güzel ve hızlı geçecektir. Yüzlerinde parlaklık bulunup kendilerinde hafiflik hissedeceklerdir. Kafirler için ise acı ve pişmanlıktan dolayı zaman bir türlü geçmeyi bilmeyecektir. Günahlarından dolayı üzerlerinde ağırlık ve halsizlik olacaktır.[238] Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de ahiret hayatından söz eden ayetler ve ilgili hadislerin ışığında yaşanılacak hadiseler bir sıraya konulduğunda sual, amel defteri, mizan ve hesap sıralaması ortaya çıkmaktadır. Buna göre öncelikle bütün mükellefler sorguya çekilecek ardından herkese amel defterleri takdim edilecektir. Amel defterlerinde kayıtlı olan iyilik ve kötülükler mizanda tartılacaktır. Böylelikle bütün mükelleflerin hesabı görülmüş olacaktır.[239] Birinci bölümde ele almış olduğumuz Zerdüştîlik, Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinin ahiret inancında da bu aşamalara yer verildiği görülmektedir. Yeniden dirilişin ardından insanlar bir araya toplanacak ve amelleri yazılı olan defterler getirilerek amelleri tartılacaktır. Elbette ki sözü edilen kavramlar her dinde farklı isimlendirilmiştir ancak benzer süreçlerin yaşanacak olması aralarında olan etkileşimin bir göstergesidir.

Amel defteri, Kur'ân'da suhuf ve kitap kavramlarıyla anılmaktadır. Hesap gününde insanın benimsemiş olduğu inanç ve yaptığı bütün eylemler tespit edilerek bir defter halinde kendisine verilecek ve kişiden kendi defterini okuması istenecektir.[240] Amel

[234] Emrullah Yüksel, "Hesap", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/240.
[235] Sâd, 38/16.
[236] İbrâhim, 14/44.
[237] Talâk, 65/8.
[238] *Risâleler,* 3/254-255.
[239] A'râf, 7/6-9; İsrâ, 17/13-14; Yüksel, "Hesap", 17/240.
[240] İsrâ, 17/13-14; Ahmet Saim Kılavuz, "Amel Defteri", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/20.

defterine yazıp kaydeden melekler, "kirâmen kâtibîn", "rakib-atid" ve "hafaza" isimleriyle anılmaktadır.[241] Kur'ân'a göre cennete girecek olanların (ashâbü'l-yemîn) amel defteri sağ tarafından verilirken cehenneme atılacak olanların (ashâbü'ş-şimâl) amel defteri ise sol tarafından verilecektir.[242]

İhvân-ı Safâ'ya göre amel defterini sağından alan insanların hesapları kolay olup yüzleri parlak olacak ve sevinçle istediklerine kavuşacaklardır. Bu kimseler, cennete intikal ederek kıyamet ehlinden kolayca kurtulacaktır. Amel defterini solundan alan bedbaht yüzlü insanlar ise başlarına gelecek felaketi idrak ettiklerinden dolayı yaptıklarından pişmanlık duyacaklardır.[243]

Mizan, sözlükte "bir şeyin ağırlığını ölçen tartı aleti, ölçmede kullanılan ağırlık ve adalet" gibi manalara gelmektedir. Terim anlamı ise hesap gününde insanların sorguya çekilmeleri sonucunda mükafat ya da ceza gerektiren amellerinin kemiyet açısından ölçülmesi ve değerlendirilmesi olarak belirlenmiştir.[244] Kur'ân-ı Kerîm'de mizanın mutlaka gerçekleşeceği[245] ve hesap gününde terazilerin kurularak kimseye haksızlık yapılmadan adaletin gerçekleşeceği[246] bildirilmektedir. Aynı zamanda Kur'ân'da mizanları ağır gelenlerin cennete kavuşacakları, mizanları hafif gelenlerin ise cehenneme atılacakları ifade edilmektedir.[247]

İhvân-ı Safâ'ya göre mizan, "hesap günü insanların amellerini tartacak olan ilahî adalet ölçüsü" anlamına gelmektedir. Ahiret hayatına dair bilgilerde insanların yanlış tasavvurlarda bulunduğu hususlardan biri de mizandır. Hesap gününde iyilik ve kötülüklerin tartılması, amellerin hepsinin maddi şeylere dönüşmesi ya da cisimleşmesi olarak düşünülmektedir.[248] Ayrıca İhvân'a göre amellerin maddi olarak eksilip artabilen ağırlıklar olarak tasvir edilmesi doğru değildir. Zira dünya hayatında tartılan altın, gümüş ve yiyeceklerin tartılması gibi amellerin tartılması da kemiyet açısından ifade edilmemelidir.[249] İhvân, bu yanlış tasavvurların genellikle çocuklar ile bilgi ve idrak düzeyi düşük olan insanlara ait olduğunu söylemektedir. İlim ve hikmet ehli insanlar ise

[241] En'âm, 6/61; Enbiyâ, 21/94; Kâf, 50/18.
[242] Vâkıa, 56/1-10; Kılavuz, "Amel Defteri", 3/21.
[243] Hâkka, 69/18-26; İnşikâk, 84/6-12; *Risâleler* 5/197.
[244] Süleyman Toprak, "Mizan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/211.
[245] A'râf, 7/8.
[246] Enbiyâ, 21/47.
[247] Kâria, 101/6-11.
[248] *Risâleler,* 5/195.
[249] *Risâleler*, 5/197.

hakikatte mizanın, mükelleflerin amellerini hayır ve şer olarak tartan, şeffaf ve nefsânî tartılar olduklarını bilmektedir. Hesap gününde iyi ameller "hayır", kötü ameller ise "şer" olarak insanlara görünecektir.[250]

2.7. A'râf

İslâm düşüncesinde cennet ve cehennem arasında bulunan dağ gibi yüksek sura a'râf adı verilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in A'râf suresinde ashâbü'l-a'râftan söz edilmektedir ve a'râf ehli olarak kimlerin kastedildiği hususunda farklı görüşler bulunmaktadır:

1. Hesap günü iyi ve kötü amelleri eşit olan müminlerin a'râf ehlinden olduğu düşünülmektedir. Bu kimseler, cennete yahut cehenneme gönderilmeden ikisi arasında bir müddet bekletildikten sonra Allah'ın merhametiyle cennete gireceklerdir.[251] İhvân'da bu görüşü kabul etmektedir ancak *Risâleler*de ayrıntıya yer vermemektedir.[252]

2. Kıyamet günü müminler ve kafirleri yüzlerinden tanıyacak olan melekler a'râf ehli olarak kabul edilmektedir.[253] İhvân-ı Safâ'ya göre hesap günü amel defterlerini getiren ve mizanda amelleri tartacak olan melekler, a'râf ehlinin bir kısmını oluşturmaktadır. Bu melekler, dünyada itaat eden ve etmeyenleri simalarından tanıyacaklardır.[254]

3. Cennet ve cehenneme gidecek olan kimseleri birbirinden ayırarak haklarında şahadette bulunacak olan âlimler, şehitler ve peygamberler gibi manevi değeri yüksek şahsiyetler a'râf ehlinden sayılmaktadır. Bu görüşü benimseyenler arasında Fahreddin er-Râzî de bulunmaktadır.[255] İhvân-ı Safâ'ya göre marifet sahibi olan bu şahsiyetler, a'râf ehlinden sayılmaktadır ve *Risâleler*de şu şekilde bahsi geçmektedir: "İki taraf arasında bir engel (perde) vardır. A'râf üzerinde herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki bunlar henüz cennete giremedikleri halde (girmeyi) umarak cennet ehline, selam size, diye seslenirler. Gözleri cehennemlikler (yani oluş ve bozuluş âlemindeki dünya halkı)[256] tarafına çevrilince de ey Rabbimiz, bizi zalimler topluluğu ile birlikte bulundurma, derler."[257] Aynı zamanda onlara göre Yüce Allah, a'râf ehlini Kur'ân-ı Kerîm'de "Onlar ne ticaret ne de alışverişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz

[250] *Risâleler,* 5/198; Ocak, *İhvân-ı Safâ'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlak-İman İlişkisi,* 238.
[251] Yusuf Şevki Yavuz, "A'râf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/259.
[252] *Risâleler,* 3/253; 254.
[253] Yavuz, "A'râf", 3/259.
[254] *Risâleler,* 5/315.
[255] Yavuz, "A'râf", 3/259.
[256] Parantez içindeki ifadeler İhvân-ı Safâ'ya aittir.
[257] A'râf, 7/46; *Risâleler,* 3/67.

kılmaktan ve zekât vermekten alıkoyamadığı insanlardır."[258] ve "Vücutları yataktan uzak kalır."[259] ifadeleriyle övmektedir. Nitekim İhvân için bu kimseler, cehaletin gaflet uykusundan uyanarak basiret gözü açılmış ve ahiretin mahiyetini kavramıştır. Yani ölümden sonra daimî huzur ve rahatlığa kavuşacaklarının ve kurtuluşa ereceklerinin idrakinde olduklarından dolayı ölümü temenni eden Allah dostlarıdır.[260]

4. Cennet yahut cehenneme girmeyi hak edecek durumda olmayan kimseler a'râf ehli olarak görülmektedir. Bu kimseler; müşriklerin bulûğ çağına girmeden ölmüş çocukları, gayri meşru evlilikten doğmuş çocuklar ve herhangi peygamberin tebliğini duymadan ölenlerden (fetret ehli) oluşmaktadır.[261] *Risâleler*de, İhvân'ın bu görüşü desteklediğine dair net bir açıklama bulunmamaktadır.

Nitekim bahsi geçen görüşler hakkında çeşitli rivayetler bulunsa da ayet ve hadisler incelendiğinde birinci görüşün daha isabetli olduğu söylenebilir. Ayetlerde (A'râf 7/46-47) geçtiği gibi a'râfta bulunanların cennete girmeyi çok fazla arzulaması ve cennette bulunanları selamlamaları, gözleri cehennemde bulunanlara dönünce de "Rabbimiz, bizi bu zalimler zümresiyle beraber bulundurma!" diye dua etmeleri de birinci görüşü doğrular şekildedir. Ayetin bu manası dışında, a'râf ehlinin meleklerden ibaret olduğunu, bir kısmının peygamberler ve âlimlerden oluştuğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Kıyamet safhalarından biri olarak kabul edilen a'râfı, iyi ve kötülük arasında kararsız ve değişken davranan insanlara karşı tercihlerini iyilik ve hayırdan yana kullanmaları için yapılmış ilahi bir tekit olarak kabul etmek gerekmektedir.

2.8. Cennet ve Cehennem

Cennet, sözlükte "örtmek, gizlemek" manasına gelen *cenn* kökünden türemiş olup "çiçek, ağaç ve bitkilerle toprağı örten bahçe" anlamına gelmektedir. Terim olarak cennet, insanların dünya hayatında iman ve ibadet edenler ile salih amel sahibi olanların ahiret hayatında ödüllendirilecekleri "ebedi saadet yurdu" olarak tanımlanmaktadır.[262] Cehennemin ise "hayırsız, uğursuz, derin kuyu" anlamlarına gelen Arapça asıllı *cehennâm, cihinnâm* kelimelerinden türediği düşünülmektedir. Ayrıca bazı dil bilimciler, Eski Ahit'te geçen "Hinnom vadisi" manasına gelen İbrânîce asıllı *gé-*

[258] Nur, 24/37; *Risâleler*, 3/68.
[259] Secde, 2/96; *Risâleler*, 3/68.
[260] *Risâleler*, 3/68; 253; 254.
[261] Yavuz, "A'râf", 3/259.
[262] Şahin, "Cennet", 7/374.

Hinnom sözcüğünden geldiğini söylemektedir. İslâm düşüncesinde terim anlamı olarak cehennem, inkârcı ve günahkârların cezalandırılacakları "ebedi azap yurdu" olarak isimlendirilmektedir.[263] İhvân-ı Safâ'ya göre nefs, ahirette dünya hayatında yapmış olduklarından başka şeyle karşılaşmayacak ve dünyada yapmış olduklarına göre cennet veya cehenneme gönderilecektir.[264]

Cennet ve cehennem, İhvân-ı Safâ düşüncesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Zira *Risâleler*de her iki konuya özenle ve sıklıkla değinmektedir. İhvân'a göre insanlar, cennet ve cehennem ile ilgili ayet ve hadislerin verdiği haberleri yanlış idrak etmektedir. Bu yanlış idrakin temel sebebi ise mevzunun daha kolay tasavvur edilip anlaşılması için nasslarda başvurulan temsil ve teşbih üslubu olmaktadır. Zamanında Hz. Muhammed de muhataplarına onların idrak ve bilgi düzeylerine göre hitap etmiştir. *Risâleler*de geçen şu ifadeler bu durumu destekler mahiyettedir: "O, cennet ve cehennemi kavminin kavrayışına yaklaştırmak, tasavvurlarını kolaylaştırmak ve nefslerini bunlara teşvik etmek için daha çok cisimsel olarak tasvir etti."[265] Nitekim cennet ve cehennem, insanların bilgi düzeyleri ve idrak güçlerine göre kimi zaman cismânî kimi zaman ruhânî nitelikte anlatılmıştır.[266]

Öyleyse İhvân'a göre idrak düzeyi yüksek olup ilimde derinleşen kimselerin, peygamberlerin bildirdiği haberlerin içinde bulunan sır ve işaretleri keşfedip ortaya çıkarması gerekmektedir. Bu yüzden İhvân-ı Safâ, ilimde yetkinleşmiş kişiler olarak sözü geçen sır ve işaretlerin manalarını *Risâleler*de ortaya koymayı hedeflemektedir. İlimde yetkinleşmemiş kişiler, cennet nimetlerini ve cennet ile ilgili hususları cismânî olarak tasvir etmektedir. Onların yanlış tasvirlerine göre cennet; altından nehirlerin aktığı saraylar, sarayda bulunan hizmetçi ve huriler, çeşitli meyve ağaçlarının bulunduğu bahçeler, sınırsız sayıda lezzetli içecek ve yiyecekler, ölüm, hastalık, yaşlılık, açlık ve susuzluğun olmadığı, her dileğin gerçekleştiği yani ihtiyaç ve acizliğin bulunmadığı, hiçbir şeyin eksikliğinin hissedilmediği mükemmel mekândır. Cehennemi ise inkâr edenlerin ve günahkârların içine atıldığı kor ateşin bulunduğu, derin ve karanlık çukur olarak tasvir etmektedirler. Nitekim öncesinde ele aldığımız Zerdüştîlik, Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinde bulunan cennet ve cehennem tasavvurlarının o

[263] Harman, "Cehennem", 7/225.
[264] Karaağaç, "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Ölüm ve Ötesi", 124.
[265] *Risâleler*, 3/75.
[266] Karaağaç, "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Ölüm ve Ötesi", 124.

dönemin ödül ve ceza anlayışını yansıttığı üzerinde durmuştuk. Aynı şekilde İhvân'a göre bu tasvirlerin hepsi bilgisizliğin, peygamberlerin getirdiği haberleri te'vil etmeyi bilmemenin, ayet ve hadislerin manasında bulunan sır ve işaretleri idrak edememenin sonucudur.[267]

İhvân-ı Safâ, *Risâleleri*nde cennet ve cehennem ile ilgili birçok ayete yer vermektedir. Onlara göre Kur'ân-ı Kerîm'in kullandığı dil, her mertebedeki insanın idrak seviyesine hitap etmektedir. Bu sayede insanlar, cennet ve cehennemi daha iyi kavrayıp tasavvur etmekte ve ahiret hayatının güzellikleri karşısında cennete layık olmak için çabalamaktadır. Kur'ân'ın bir ayetinde cennet şu şekilde tasvir edilmektedir: "Onlar, karşılıklı yaslanmış vaziyette mücevheratla işlenmiş tahtlar üzerindedirler. Ebediyen genç kalan uşaklar, onların etrafında içmekle başlarının dönmeyeceği ve sarhoş olmayacakları, cennet pınarlarından doldurulmuş sürahileri, ibrikleri ve kadehleri, beğendikleri meyveleri ve arzu ettikleri kuş etlerini dolaştırırlar."[268] İhvân'a göre bu ayet, cenneti cismânî olarak tasvir etmektedir. Bunun sebebi insanların, cennet hallerini kolaylıkla anlamaları için dünya hayatındaki tecrübelerinden yola çıkılarak örnekler verilmiştir. Ancak Kur'ân'da bulunan bazı ayetler cenneti, bilgi ve idrak seviyesi yüksek olan insanların anlayacakları şekilde ifade etmektedir: "O gün bazı yüzler ışıl ışıl parıldayacak; Rablerine bakacaklardır."[269] Nitekim İhvân-ı Safâ, cennet ile ilgili ayetlerin bazen cismânî bazense ruhânî mahiyette olduğunu söylemektedir. Asıl vurgulamak istediği husus, Kur'ân'da cennet ile ilgili geçen anlatımların temsil ve teşbihten ibaret olduğu, bu durumun göz ardı edilmeden ahiret hayatının doğru kavranması gerektiğidir.[270]

Bilgi ve idrak düzeyleri çok az olan insanlar, bedenin nefsin hakikatini örtmesinden dolayı yanlışa düşmektedir. Onlar, cennet ve cehennemi zahir anlamıyla algılamaktadır. Bu yüzden cennet ve cehennemi tasvir ederken gaflet içerisinde olduklarının farkında değillerdir. Onların zihinlerinde cehennem, içi kor ateşle dolu olan karanlık bir çukur olarak tasavvur edilmektedir. Cehenneme düşen kimselerin bedenleri yanmaktan kül olduğunda, bu acı ve azabın yeniden hissedilmesi için onlar bedenlerine yeniden döndürülecek ve yanmaya devam edeceklerdir. İnkarcıların bu hali sonsuza dek

[267] *Risâleler,* 3/65-66; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, 201.
[268] Vakıa, 56/15-21.
[269] Kıyamet, 75/22-23.
[270] *Risâleler*, 3/75; Akın, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi*, 74.

sürecektir.[271] İhvân'ın cehennem ile ilgili savunduğu mevzular, cennet için de geçerlidir. Kur'ân ayetlerini noksan ve zahirî olarak algılayan kişiler için cennet, dünyadaki nimet ve güzelliklere benzemektedir. Onların zihninde cennet güzel ve bol meyveli ağaçlardan oluşan bahçelerin olduğu, bakirelerle ödüllendirileceği, altından akarsuyun aktığı görkemli köşklerin bulunduğu, hizmet edecek olan hurilerin gezeceği, her dileğin gerçek olacağı ve istediğin kadar yeme-içme imkanına sahip olduğun mekân olarak tasavvur edilmektedir. Bununla birlikte bilgi ve idrak düzeyleri düşük olan insanlar, cennete gittiklerinde hiç hasta olmayıp yaşlanmayacaklarını düşünmektedir.[272]

İhvân'a göre cennet, Rahman'ın komşuluğunun bulunduğu, salt sükûnet, sevinç, ebedî saadet yurdu olan ruhlar âlemidir. Cennette hiçbir zaman oluş ve bozuluş (kevn ve fesat), değişim ve yok olma meydana gelmemektedir. Cennette bulunan kimseler, gökler âleminde bulunan huzur ve mutluluk içerisinde, acı ve hüznün ilişmediği melekî nefslerdir. Cehennem ise ay feleğinin altında bulunan oluş ve bozuluşa, değişim ve yok olmaya mahkûm yeryüzü âlemidir. Cehennem de bulunan kimseler acı ve ıstırabı hisseden cismânî bedenlerde maruz kalan nefslerdir.[273] Melekler, dünya yaşamında geçici heves ve lezzetlere dalmış olan cahil nefsleri azap ve aşağılayıcı bir üslupla karşılamaktır. Zira onların gidecekleri mekân, acı ve ıstırap veren şeytanlarla birlikte ikamet edecekleri cehennem olacaktır. Cehennemde sonsuza dek ağlayıp sızlanarak pişmanlık duyacaklardır.[274]

İhvân'a göre imanlı ve itaatkâr nefsler, dünya yaşamında ibadet ve salih amellerle görevlerini tamamlayıp yetkinliğine yani kemâle ulaştığında melekût âlemine yükselmeye hak kazanmaktadır. Melekler bu nefsleri, merhametle bedeninden ayırdıktan sonra onunla birlikte temiz bölge olan ruhlar âlemine yükselmektedir. Burada nefs, beş duyu organının kavrayamadığı ve beşerî zihnin idrak edemediği ruhânî varlıkları bizzat tanıklık etmeye başlar. İhvân-ı Safâ, nefsin melekût âlemindeki gözlemlerine Hz. Muhammed'in şu sözlerini delil olarak göstermektedir: "Cennette hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşer zihninin (kalp) tasavvur edemediği güzel kokular, sevinçler, mutluluklar, lezzetler ve nimetler vardır."[275] İhvân-ı Safâ'ya göre kıyamet günü geldiğinde ise melekler, imanlı ve itaatkâr

[271] *Risâleler*, 3/65; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi,* 197.
[272] *Risâleler*, 3/65,74; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, 198.
[273] *Risâleler*, 2/54; 3/66.
[274] *Risâleler*, 2/54; 5/174, 330.
[275] *Risâleler,* 3/12; Meçin, *İhvân-ı Safâ'da Nefs Tezkiyesi,* 33.

nefsleri ebedî huzur ve mutluluk diyarı olan cennete götürmektedir. Burada Allah'a yakın olan melekler, peygamberler ve Allah'ın arınmış kulları olan âlimlerle beraber olacaklardır.[276] Zira İhvân-ı Safâ'ya göre gerçek anlamda cenneti tatmak, nefsin arzu ettiği ve kendisinden çıktığı Küllî Nefs'e geri dönmesiyle gerçekleşmektedir. Nefs, önce bedenle birleşme sebebiyle içinde bulunmuş olduğu kendilerine özgü olan ruhânî âlemlerinden ve mekânlarından ayrılmaktadır. Bedenle birlikte olduğu süreçte kendini arındırmayı başaran nefs, ölümle beraber bedenden ayrılarak daha önce bulunmuş olduğu yere cennete geri dönecektir.[277]

İhvân'a göre nefs, bedenle birlikte olduğu süre içerisinde kendini yetkinleştirmek için çaba göstermezse, imkânı olduğu halde kötü huylarından arınmazsa, bozuk ve sapkın görüşlerini düzeltmezse ve kötü amelleri terk etmek yerine yinelerse bu durumda kendisi bağımsız hale gelemez. Yani günahlarının ağırlığı sebebiyle melekût âlemine yükselip meleklerin arasına dâhil olması hiçbir şekilde mümkün olmaz.[278] Böylece ayette geçtiği üzere, melekût âleminin tüm kapıları günahkâr ve inkârcı nefsin yüzüne kapatılacak ve cennetin bütün güzelliklerinden mahrum kalacaktır.[279] İhvân-ı Safâ'ya göre sözü edilen bu kötü nefsler, bazen cehennemin kor ateşinde bazen de şiddetli soğuk havaya maruz kalacaklardır. Öyleyse cehennem, bedenle birlikteyken kendisini arındırmayı başaramamış nefslerin, inkârlarının ve kötü amellerinin ağırlığı sebebiyle dönmeyi arzulamış oldukları ruhânî âleme yükselmekten mahrum kalmaları olmaktır.[280] Benzer bir düşünceyi İsmâilîler'de görmekteyiz. Nitekim İsmâilîler'e göre dünya hayatı, maddi yükünden dolayı cehennem olarak görülürken uhrevî hayat, manevi huzurundan dolayı cennet olarak görülmektedir. Aynı şekilde onlar için Küllî Nefs'e yakın olmak cennet; uzak olmak ise cehennem olarak yorumlanmıştır.

İslâm düşüncesinde cennetin sekiz kapısının olduğu kabul edilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemin yedi kapısının mevcudiyeti açıkça zikredilmektedir.[281] Ancak cennetin sadece kapılarının bulunduğu belirtilmekte ve sayısı hakkında açık bir ifade bulunmamaktadır. Bununla birlikte *Kütüb-i Sitte'de* bulunan hadislerde cennetin sekiz

---

[276] *Risâleler,* 5/174,235.
[277] *Risâleler*, 5/266.
[278] *Risâleler*, 3/12; Meçin, *İhvân-ı Safâ'da Nefs Tezkiyesi,* 50.
[279] A'râf, 7/40.
[280] *Risâleler*, 3/65,238; Meçin, *İhvân-ı Safâ'da Nefs Tezkiyesi,* 51.
[281] "Cehennemin yedi kapısı vardır. O kapıların her biri için birer grup ayrılmıştır." Onun (cehennemin) yedi (tabakası ve her tabakanın da ayrı birer) kapısı vardır. Onlardan (iblise uyanlardan) her biri için (günahlarının derecesine göre, içeri girecekleri) bir (cehennem) kapı (sı) tahsis edilmiştir. Hicr, 15/44.

kapısının var olduğu ifade edilmektedir.[282] Cennet ile ilgili hadislerin mahiyeti incelendiğinde cennetin kapıları, aynı zamanda onun bölümlerini oluşturmaktadır. Zira zaman zaman cennet kapılarının isimleri ele alınırken ufak değişikliklerle cennetin diğer isimlerinin zikredildiği görülmektedir. İhvân-ı Safâ düşüncesinde de cennet sekiz âlemden oluşmaktadır. "1-Mirâs Cenneti (İnsan olma rütbesi) 2-Adn Cenneti (Meleklik rütbesi) 3-Huld/Ebedilik Cenneti (Felekî âlemler) 4- İlliyyûn Cenneti (Cismânî âlemden mücerred olan ruhânî âlemler) 5-Firdevs Cenneti (Nefsânî âlemler) 6-Naîm Cenneti (İlim âlemi) 7-Rıdvan Cenneti (Akıl âlemi) 8- Me'vâ Cenneti (Bütün âlemlerin kendisinden meydana geldiği ve yine kendisine döneceği ilahi emir âlemi)."[283] Nitekim İhvân, cennetin sekiz bölümünü ele alırken onlardan insanların dünya hayatında yapmış olduğu fiillere göre hak edecekleri mertebeler olarak bahsetmekte ve yer yer bu bölümleri ifade ederken cennetin diğer isimlerini sıralamaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemi konu edinen ayetler, daha çok cehennem ahvali, yani oradaki azap çeşitleri üzerinde durmaktadır. Cehennemin yedi kapısının olduğu[284] ve en aşağı tabakasında münafıkların bulunacağı[285] ayetlerde yer almaktadır. İslâm âlimleri, cehennemin yedi kapısıyla cehenneme girecek olan kimselerin dünya hayatında yaptıklarına göre azap açısından farklı nitelikler taşıması ya da farklı mekânlara götürülmesinin kastedildiğini söylemektedir.[286] Bazı âlimler ise sözü edilen yedi kapının cehennemin yedi tabakasına karşılık geldiğini söylemektedir. Bu tabakalardan en üstte bulunan *cehennem,* en altta bulunan ise *hâviye* ismiyle anılmaktadır. Cehennem, acı ve ıstırap yönünden en hafif olanıyken hâviye ise en ağır ve şiddetli olanıdır. İki tabaka arasında kalan diğer tabakalar, cehennemin bilenen diğer isimleriyle adlandırılmıştır. Bu isimler, lezâ, hutame, saîr, sakar, cahîm olarak sıralanabilir. Cehennemin ara tabakalarının isimlerinde ve burada kimlerin bulunacağı hususunda farklı görüşler bulunsa da azabı en hafif olan cehennem tabakasında günahkâr müminlerin olacağı, günahlarının bedelini ödedikten sonra buradan çıkarılacağı ve azabı

[282] Tirmizî, "Sünen-i Tirmizî", 41 (No.280839).
[283] *Risâleler,* 5/359.
[284] Hicr, 15/44.
[285] Nisa, 4/145.
[286] Bekir Topaloğlu, "Cehennem", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/231.

en ağır olan hâviye tabakasında münafıkların acı ve ıstırap göreceği kabul edilegelmiştir.[287]

İhvân'a göre de cehennem yedi tabakadan oluşmaktadır. Bu yedi tabaka, ay altı âlemdeki yedi türe karşılık gelmektedir. Bunlar; dört unsur olarak bilenen ateş, su, hava, toprak ile bozulan unsurlar olarak bilinen madenler, bitkiler ve hayvanlardır. Kemâle ermemiş nefsler, ay feleğinin altında bulunan yeryüzü âlemine atılacaktır. Zira onlar, dünya yaşamında bedenle beraberken hayatlarını bedene yarayacak şekilde dünyevî nimetler içerisinde geçirmekte ve ebediyen dünyada kalmayı dilemektedir.[288] Fakat ölümden sonra bedenden ayrılan bu nefsler, duyu organlarından mahrum kaldıklarından dolayı artık tat ve zevk alamamaktadır. Ne gelmiş oldukları melekût âlemine yükselebilirler ne de dünya hayatına geri dönme şansları bulunmaktadır. Buna rağmen onlar, dünya hayatına geri dönmeyi ve ikinci kez bedenleriyle bir arada olmayı arzu etmektedir. "Dediler ki; Rabbimiz! Bizi iki kez öldürdün ve iki kez dirilttin. Günahlarımızı itiraf ettik. Şimdi (şu ateşten) çıkmak için (bize) bir yol var mı?"[289] Nitekim bu nefsler; ay feleğinin altında pişmanlık, hasret ve azap içerisinde, maddi âlemin karanlık çukurlarında, şeytanlarla beraber değerlerini kaybetmiş bir şekilde kalacaklardır.[290]

İhvân-ı Safâ, cennet ve cehennemi *Risâleler*inde salt cismânî olarak anlatıldığından sık sık bahsetmiş olsa da asıl cehennemin bu dünyada olduğunu vurgulamaktadır. Hinduizm inancına göre de dünya hayatı bir düşüş âlemidir ve cehennem olarak kabul edilmektedir. Ayrıca İhvân'a göre cehennemin bu dünyaya benzetilmesinin sebebi, Hz. Adem'in işlemiş olduğu günahın benzerlerinin hala bu dünyada işlenmeye devam ediyor olmasıdır. Burada İhvân'ın Hıristiyan inancından etkilendiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle kendi nefsinin peşinden gitmekte ısrar eden ve ilahi emirlere uymayan insanlar için cehennem azabı, bu dünyada kişinin başına gelen olumsuz ve kötülüklerdir.[291] İhvân, bu düşüncesinde Yahudilerden etkilenmiştir. Zira Yahudilere

[287] Topaloğlu, "Cehennem", 7/231. Topaloğlu'na göre, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen yedi kapı ifadesini üst üste dizilmiş yedi tabaka olarak algılamanın, bu tabakaları cehennemin diğer isimleriyle adlandırmanın ve orada bulunacak kişileri sınıflandırmanın ilmi bir dayanağı bulunmamaktadır.
[288] *Risâleler,* 3/67.
[289] Mü'min, 40/11.
[290] *Risâleler,* 1/153; 3/76-77.
[291] Akın, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi*, 75; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi,* 201.

göre iki tür cehennem bulunmaktadır. Dünyevî cehennem, bu dünya çekilen eziyet ve sıkıntılardır. Uhrevî cehennem ise ahiret hayatında gidilecek olan ceza makamıdır.

İhvân düşüncesinde insan, nefsini arındırmayı başardığında beşer mertebesinden melekût âlemine yani ay üstü âleme yükselmektedir. Bunun sonucunda insanda var olan bilkuvve melek nefsi, bedenden ayrıldıktan sonra bilfiil melek haline gelmektedir. Burada sonsuz huzur ve mutluluğa erişecektir. Aksi takdirde kendini arındıramayan nefs, bedenden ayrıldıktan sonra cehennem olarak görülen dünya hayatında yani ay altı âlemde esir kalacaktır. Bu durumda ise bilkuvve şeytan olan nefs, bilfiil şeytan haline gelecektir.[292] Ay altı âlemde diğer bir ifadeyle cehennemde kalan nefs, kıyamet gününe kadar acı ve pişmanlık duyacaktır. Kıyamet günü ise cehennem dahil olmak üzere ay altı âlemde bulunan her şey yok olarak Küllî Nefs'e dönecektir. İhvân'ın her şeyin eninde sonunda Külli Nefs'e dönecek olması düşüncesinde Plotinus'tan etkilenmesi muhtemeldir. Nitekim Plotinus'a göre Bir olan Tanrı'dan taşan her şey yeniden ona dönecektir.

İhvân-ı Safâ, cennet ve cehennem ile ilgili düşüncelerini genel olarak batınî olarak ele almakta ve Kur'ân ayetlerini o şekilde yorumlamaktadır. "Bu kişilerin cehennem azabı, bu dünyanın lezzetlerini tatmaya yarayan beş duyu organına artık sahip olmamaları ve şiddetli bir şekilde arzuladıkları cismânî lezzetler ve bedensel şehvetlerle aralarında ulaşılamaz bir engelin bulunmasıdır. Nefs de huy haline dönüşmüş bu arzulardan kurtulmasının imkânsızlığı içinde acı çekmeye devam etmektedir."[293] Nitekim İhvân, Mürselât suresinin 30. ayetini şu şekilde açıklamıştır:

> "Kardeşim! Bil ki, insana kâh akıl kâh dinleme yoluyla emir ve nehiyde bulunmak gerekir. İkisinden birinin gereğini yerine getirince önce cehalet karanlığından çıkmak için dinin fıkhını öğrenmeye, sonra çocukluktan beri edindiği huylarla süslenmeye başladı. Onların bozulanlarını düzeltti. Aynı şekilde, gençlik günlerinde çocukluğundan beri alışkanlık haline getirdiği adetleri üzerinde düşündü. Yerilen şehvetlere uyma ve çirkin zevklerin peşine düşme yoluyla yerleşen kınanmış huyları değiştirdi. Yine bilgisiz ve basiretsiz olarak ve hakikatlerini araştırmadan inandığı yerilen inançlar ve bozuk görüşler üzerinde düşündü. Onları içinden söküp attı ve iyi olanlarla değiştirdi. Sonra akli ve nebevi şeriatte tarif edilen salih amelleri işledi. Adil bir şekilde geçim işlerine koyuldu. Sonra dünya işleri, hallerinin dikkate

[292] *Risâleler*, 4/44; Çetinkaya, *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*, 192.
[293] Mürselat, 77/30.

alınması ve işlerin zaman zaman dönüştüğü şeyler üzerinde düşündü. Nihayet nefsi gaflet ve cehalet uykusundan uyandı. Dünyanın kusurlarını görmeye, aldanışını bilmeye, onlardan uzaklaşmaya, sonra ahiret meselelerini araştırmaya, tamamen öğreninceye kadar yeniden diriliş hakkında tefekkür etmeye, onlara rağbet etmeye, hakkıyla istemeye ve ölünceye kadar bu yolda devam etmeye başladı. O bunu yapıp nefsi ölüm esnasında bedenini terk edince tek başına kaldı, ondan sonra cisimlerle ilgili olmaya ihtiyaç duymadı, bedenlerin kirinden arındı, madde denizinden ve tabiat esaretinden kurtuldu, oluş ve bozuluş âleminden çıkarak özgürlüğüne kavuştu, felekler âlemine yükseldi, mutlu, neşeli, zevkli ve özgür bir halde gökler uzayının genişliğine ulaştı, dilediği yere gitti. İşte o zaman meleklerden bir melek olur."[294]

İhvân-ı Safâ'nın bu yorumlarının asıl amacı, ahiretin mahiyetinin gerçek anlamda idrak edilmesinin yanı sıra kendilerinin hakikati gören ilim sahibi kimseler olduklarını vurgulamaktır.[295]

Sonuç olarak İhvân-ı Safâ, ahiret hayatını anlatırken nefsin bedenden ayrılması durumunu, ölümden sonraki hayatı ve cennet-cehennem mevzularını insanların algı ve anlayış kabiliyetlerine göre ifade etmeye çaba göstermektedir. İhvân, cennet ve cehennem hususunda bilgi ve idrak düzeyi olarak her kesime hitap edilmesi gerektiğini bu yüzden Kur'ân'ın da her anlayış ve kabiliyetten insana hitap ettiğini dile getirmektedir. Kur'ân'da yer alan ayetlerde cennet ve cehennem tasvirlerinin genel olarak cismânî olarak anlatıldığını bazen de ruhsal olarak da bahsedildiğini söylemektedir. İhvân-ı Safâ'ya göre cennet ve cehennem tasvirlerinin cismânî olarak ele alınmasının başka bir sebebi de Arap bedevi toplumu olmaktadır. Zira insanın aklı ve ilmi önemlidir. Bu hususta aklını ve ilmini devreye sokmanın gerekliliği tartışılmaz bir noktadır. Nitekim İhvân, cehennemin yaşadığımız bu dünyada olduğunu batınî bir yorum olarak savunmakta ve bedenin, nefs için bir hapishane olduğu her fırsatta dile getirmektedir.

[294] *Risâleler*, 3/33-35.
[295] Akın, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi*, 76.

SONUÇ

Ölümden sonraki hayat olarak ifade edilen ahiret hayatı, Tanrı'nın varlığına inanan din ve düşünce sistemlerinin çoğunda yer edinmektedir. Ancak ahiret hayatının tasviri ve mahiyeti açısından çeşitli düşünceler ve inanışlar benimsenmiştir. Yunan mitolojisi incelendiğinde öldükten sonra yeni bir hayatın başlayacağına ve bu hayatta ruhun, mükâfatlandırılıp cezalandırılacağına inanıldığı görülmektedir. Ruh, yer altı krallığının tanrısı olarak kabul edilen Hades tarafından yargılandıktan sonra cennet veya cehenneme intikal edecektir. Antik Yunan'daki çoğu düşünür için ölüm, ruhun bilinçli deneyiminin sona ermesi ve bedenden ayrılması anlamına gelmektedir. Ölüm ve ölümden sonraki hayatın mahiyeti hakkında farklı düşüncelere yer verilmiştir. Pythagoras ve Platon için hayat ve ölüm birer döngüden ibarettir. Yani insan, ölümle yeni hayatının başlangıcına ulaşmaktadır. Ruh göçü öğretisinin varlığını savunan bu filozoflara göre ruh, Tanrıya dönebilmesi için yeniden temiz ve saf haline gelene kadar beden değiştirmeye mahkûmdur. İhvân'ın cehennemi bu dünyada görmesi ve cenneti kazanıp Allah'a ulaşmak için ahlâkî çaba içerisinde olması da buna benzemektedir. Plotinus'a göre ruh, Tanrı'dan bir taşma sonucu meydana gelmiştir ve ancak kendini arındırarak yeniden Bir olan Tanrı'ya dönebilecektir. Bunun içinde hayatı boyunca kendini beden ve maddeden uzak tutması gerekmektedir. Aksi takdirde ruh, arınana kadar yeni bir bedenle tekrar dünyaya gelecektir. İhvân-ı Safâ'nın sudûr teorisini oluştururken Plotinus'tan etkilendiği aşikardır. Ancak İhvân sudûr teorisini kendi düşünceleriyle harmanlayarak devam ettirmiş ve İslâm'ın Tanrı anlayışından dışarı çıkmamaya özen göstermiştir. Aristoteles'e göre ise ruh ve beden bir tözün iki ayrı ögesi gibidir ve birbirlerinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Bu yüzden ruhun, kendi bedeninden başka bir bedene girmesi de mümkün görünmemektedir. Yani Aristoteles, Pythagoras ve Platon'un savunmuş olduğu ruh göçü öğretisini reddetmektedir. Nitekim İhvân, cennete girmeye hak kazanan ruhun ölümle beraber bedenden ayrılacağı ve ölümden sonraki hayatta tek başına var olacağı (ruhânî diriliş) düşüncesinde Pythagoras, Platon ve Plotinus'dan etkilendiği görülmektedir.

Tek Tanrı inancına sahip en eski dinlerden biri olan Zerdüştîlikteki ahiret inancının mahiyeti incelendiğinde, İslâm düşüncesinin ahiret inancı ile birçok paralellik göze çarpmaktadır. İhvân düşüncesinde var olan yeniden dirilme, sorgulanma, amel defteri, mizan, sırat köprüsü, cennet ve cehennem gibi kavramlara isim değişikliğiyle yer

verilmektedir. Ahiret hayatında insan, cennet ile ödüllendirilip cehennem ile cezalandırılacaktır. Ödül olarak devrin en güzel yiyecek ve içecekleri akla gelirken ceza olarak farklı acı ve işkenceler düşünülmektedir. Ancak İhvân, bahsi geçen ödül ve cezaların benzetmeden ibaret olduğunu ve cismânî bir anlam ifade etmediğini dile getirmektedir. Aynı şekilde hesap günü mizanda tartılan iyilik ve kötülüklerin de cisimleştiği düşünülmemelidir. İhvân'a göre amellerin, eksilip artabilen maddi ağırlıklar olarak tasvir edilmesi ve kemiyet açısından ifade edilmesi doğru değildir.

Hinduizm inancında ahiret hayatına rastlanılmamaktadır. Onlara göre ölüm, beden için söz konusudur ve ruh ölümsüz olup varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Hinduizm'de ruh göçü öğretisine inanılmaktadır. Ruh, Mutlak Bir'den dünyaya düşmüştür ve yeniden saf ve temiz haline bürünerek Mutlak Bir'e dönecektir. Kötü özelliklere sahip olan ruhun arınarak *mokşa*ya ulaşmayı ve *samsara* çarkından kurtulması gerekmektedir. İhvân'a göre de ruhun, dünyada ilim, nefs eğitimi, güzel ahlâk ve ibadetler sayesinde kötülüklerden arınarak Allah'a ulaşmak için çaba göstermesi gerekmektedir.

Yahudiliğin ahiret düşüncesinde odak noktalarına kendilerini almaları dikkat çekmektedir. Yahudilikte cismâni diriliş söz konusudur ve cennet-cehennem hem dünyevî hem de uhrevî olmaktadır. Dünyevî cennet, Yahudilerin kazandığı topraklar ve kurduğu krallık olarak görülürken uhrevî cennete ise yalnızca Yahudi inancına sahip olanlar girebilecektir. Günahı olan Yahudiler, dünyevî cehennemde acı çekerek bedel ödeyecek ve hiçbiri cehenneme girmeyecektir. Uhrevî cehennemin sakinleri ise Yahudi ahdine bağlı olmayan kimselerden oluşacaktır. İhvân'nın ahiret anlayışında da nefsin, yaşadığımız bu dünyada tutsak olarak kalması cehennem olarak tanımlanırken uhrevî olan ruhlar âlemine yükselmesi ise cennet olarak tanımlanmaktadır. Yani İhvân'a göre cennet, bu dünya dışında bulunurken cehennem, bu dünyanın ta kendisidir.

Hıristiyanlıkta sistematik bir ahiret inancı bulunmakta ve İhvân düşüncesindeki ahiret hayatına oldukça benzer bir akışa sahip olduğu görülmektedir. Ancak bazı yerlerde İhvân'da bulunmayan mitolojik hikayelere yer verilmektedir. Sûra üfleniş, yargılanma, cennet-cehennem, a'râf gibi hususlarla İhvân düşüncesi ile paralel görüşlere sahipken cismânî diriliş, milenyum zamanı, İsa Mesih'in kurmuş olduğu Yeni Kudüs ve Armegeddon Savaşı gibi mevzularda fikir ayrılıklarına rastlanılmaktadır.

İhvân-ı Safâ'nın ahiret anlayışına gelince, burada karşımıza altı temel husus çıkmaktadır. İlk olarak İhvân, ahiretin varlığını kabul etmekte ve zorunlu görmektedir. İkinci olarak ahiret hayatının cenneti kazananlar için ruhânî olduğuna inanmakta ve ölümden sonra nefsin bedenden ayrılarak (ruhânî diriliş) varlığını sürdüreceğini savunmaktadır. Cehennemde kalanlar ise bu dünyaya mahkûm olacak ve hayatlarına cismânî bedenleriyle beraber devam edeceklerdir. Üçüncü olarak İhvân'a göre büyük kıyamet, yaratılmış her şeyin yeniden Allah'a dönmesi anlamına gelmektedir. Dördüncü olarak a'râf ehli olarak kabul ettiği kişilerin farklılığı göze çarpmaktadır. Beşinci olarak cennet-cehennem ile ilgili bilgileri farklı bir bakış açısıyla ele alarak batınî yorumlar yapmaktadır. Son olarak ise İhvân, anlatımlarında metafora sıklıkla yer vermektedir.

İhvân'ın ahiret düşüncesindeki ilk temel husus, ahiretin varlığını zorunlu görmesidir. Onlara göre ahiretin mahiyetini ve gerekliliği anlamak için öncelikle insanın, dünyada var olma sebebi idrak edilmelidir. İhvân-ı Safâ, insanın asıl yaratılış amacının kendini tanıması (marifetü'n-nefs) ve kendinden yola çıkarak evreni keşfetmesi olduğunu söylemektedir. Çünkü kendini ve evreni tanıyan insanın, bir yaratıcının var olduğu bilgisine kendi kendine ulaşabileceğini düşünmektedir. Yaratıcının var olduğunu bilmek ve ona ibadet etmek insanın yaratılış amaçlarından biri olarak kabul edilmektir. Aynı zamanda İhvân, yaratılış sebeplerinden bir diğerini yeryüzünde bulunan "Allah'ın halifesi" tabiri ile dile getirmektedir. Onlara göre insanı diğer varlıklardan üstün kılan ve sorumluluk yükleyen yönü, temyiz gücüne sahip olmasıdır. Nitekim insan, kendinden sorumlu olduğu kadar dünyayı da maddi ve manevi anlamda düzene sokmakla görevlendirilmiştir.

İhvân'ın ahiret düşüncesindeki ikinci temel husus, ahiret hayatının cennete ulaşmayı hak edenler için ruhânî, cehennemde yani dünyada kalacak olanlar için ise cismânî olarak devam edecek olmasıdır. Nefsin dünyada bedenin içerisinde esir olduğunu savunan İhvân-ı Safâ, bu esarette aslında acı çektiğini ve gerçek yurdu olan melekût âlemine gitme özlemi içerisinde olduğunu söylemektedir. İhvân'a göre nefs, ölümle beraber bedenden ayrılacak ve ahiret yurdunda yeniden bedenle bir araya gelmeyecektir. İhvân-ı Safâ, ahiret hayatının hakikatleri hakkındaki bilgilere yalnızca seçilmiş akıl sahibi âlimlerin ulaşabileceğini savunmaktadır. Bu yüzden insanlar yeniden dirilme hususunda farklı görüşlere sahip olabilmektedir. Onlara göre avamın, yeniden dirilmenin bedenle olacağını düşünmesi olağan bir durumdur. Çünkü avamın, algı ve

idrak düzeyi için beden ile diriliş kavramı daha anlaşılır hale gelmektedir. Nitekim İhvân'a göre ahiret ile ilgili bilgilerde kullanılan din dili muhataba göre kullanılmalıdır. Ayrıca insan nefsinin, bedenden daha değerli olduğunu söyleyen İhvân-ı Safâ, bedeni tamamen gereksiz ve değersiz görmemektedir. Çünkü nefs, kemale erebilmek için bedenle bir araya gelmeye muhtaçtır. İhvân'a göre ölüm, nefs için kavuşmayı arzuladığı melekût âlemine ulaşmak için bir vesiledir. Ölüm olmadığı takdirde nefsin, ahiret nimetlerine ve cennete ulaşması mümkün değildir. Bu sebeple ölüm, Allah'ın kullarına rahmeti ve hediyesi olmaktadır.

İhvân'ın ahiret düşüncesindeki üçüncü temel husus, insanların ölümüyle birlikte bütün nefslerin bedenlerinden ayrılmasıyla beraber dünya âleminin yok olacak olmasıdır. Bu durum, âlemin ölümü yani büyük kıyamet (kıyamet-i kübrâ) olarak adlandırılmaktadır. Cüz'î nefsler, bedenleri terk edip Küllî Nefs ile yeniden birleşecek ve sonrasında Küllî Nefs, Küllî Aklı kendisiyle yalnız bırakarak Allah'a dönecektir. Nitekim İhvân-ı Safâ'ya göre büyük kıyamet, Allah'ın zuhurunun sona ermesi anlamına gelmektedir.

İhvân'ın ahiret düşüncesindeki dördüncü temel husus, a'râf ehlinin kimlerden oluşacağı mevzusudur. İhvân-ı Safâ'ya göre cennet veya cehenneme gideceği belli olmayan kişiler, a'râfta bir müddet bekletilecektir. Bu durum, iyi ve kötü arasında kararsız davranan kişilere karşı tercihlerini iyilikten yana kullanmaları için yapılmış ilahî bir tekit olarak düşünülebilir. Ayrıca İhvân, hesap günü iyi ve kötü amelleri eşit olan insanların, hesap günü amel defterlerini getirip mizanda amelleri tartacak olan meleklerin ve cennet-cehenneme gidecek olan kimseleri birbirinden ayırarak haklarında şahadette bulunacak olan âlimler, şehitler ve peygamberler gibi manevi değeri yüksek şahsiyetlerin a'râf ehlinden olduğunu kabul etmektedir.

İhvân'ın ahiret düşüncesindeki beşinci temel husus, cennet ve cehenneme dair bilgilere yalnızca kendileri gibi hikmet sahibi kişilerin ulaşabileceği düşüncesi ve yapmış oldukları batınî yorumlardır. İhvân'a göre cennet; salt sükûnet, sevinç, ebedî saadet yurdu olan ruhlar âlemidir. Aynı zamanda kendini arındırmayı başarmış olan nefslerin küllî nefs ile yeniden birleşerek Allah'a kavuşması olarak tanımlanmaktadır. Cehennem ise ay feleğinin altında bulunan yeryüzü âlemidir. Cehennemde olan kimseler, acı ve ıstırabı hisseden cismânî bedende esir kalmış nefslerdir. Nitekim İhvân'a göre cehennem, dünya hayatında kendisini arındırmayı başaramamış nefslerin kötü

amellerinin ağırlığı sebebiyle ulaşmayı arzuladıkları ruhânî âleme yükselmekten mahrum kalmaları olarak ifade edilmektedir.

İhvân-ı Safâ, insanların cennet ve cehennem ile ilgili ayet ve hadisleri yanlış idrak ettiklerini savunmaktadır. Bunun temel sebebi ise konunun daha net ve kolay anlaşılması için nasslarda başvurulan temsil ve teşbih üslubudur. İlimde yetkinleşmemiş kimseler, cennet ve cehennem ile ilgili hususları cismânî olarak tasvir etmektedir. Ancak İhvân'a göre algı ve idrak düzeyi yüksek olup ilimde derinleşen kimselerin, peygamberlerin bildirdikleri haberlerin içinde bulunan sır ve işaretleri keşfedip ortaya çıkarması gerekmektedir. Zira İhvân, cennet ve cehennem ile ilgili düşüncelerini genel olarak batınî olarak ele almakta ve Kur'ân ayetlerini o şekilde yorumlamaktadır. Bu yorumlamalarda bulunmalarının asıl gayesi ise ahiret hayatının mahiyeti ve inceliklerinin gerçek anlamda idrak edilmesinin yanı sıra kendilerinin hakikati gören, ilimde yetkinleşmiş kimseler olduklarını vurgulamaktır. Bundan dolayı onlara göre İhvân düşüncesinin kıymeti bilinmeli ve sözleri bir uyarı olarak kabul edilmelidir. Nitekim İhvân-ı Safâ'ya göre ahiret hayatına dair bilgilerinin kavranabilmesi için nefs ve cevherleri hakkında üst düzey bir bilgiye, meşakkatli bir araştırma sürecine ve salih bir imanla yapılan tevil gücüne ihtiyaç vardır.

İhvân düşüncesinde değinilmesi gereken altıncı temel husus, anlatımlarında bolca metafora yer vermesidir. Bunun sebebi, insanların algı ve idrak düzeyleri göz önünde bulundurularak mevzuların izah edilmesi gereksinimidir. Ayrıca ruhun ve ölümden sonraki hayatın, duyularla algılanamayan metafizik konuları olmasından ötürü daha zor anlaşılması olağandır. Nitekim İhvân, ruh-beden ilişkisini gemi-kaptan metaforuyla anlatırken hayat ve ölümün hikmetini cenin-rahim metaforuyla anlatmaktadır. Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür ve İhvân'ın gerçek bir metafor ustası olduğu unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

Akbaş, Muhsin. "Yahudi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2002), 37-60.

Akın, Şehriban. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi.* İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Akmaz, Gökhan. "Hint Mitolojisinde Ölüm ve Ölüm Sonrası". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (2020), 704-711.

Aksin, Sevinç – Seyfeli, Canan. "Mrtyu: Hinduizm'de Ölüm". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2022), 215-234.

Akyar, Nevfel. *Zerdüştlükte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Akyar, Nevfel - Sayar, Süleyman. "Zerdüştî Cenaze Geleneklerinde Düalizm". *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 55-80.

Akyar, Nevfel – Sayar, Süleyman. "Zerdüştî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru". *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 1/10 (2020), 57-83.

Alıcı, Mehmet. "Genel Hatlarıyla Mecusilik ve Zerdüşt'ün Modern Takipçileri". *Ortadoğu Yıllığı* (2011), 551-578.

Alıcı, Mehmet. *Kadim İran'da Din*. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2021.

Altıntop, Ceyda. "Plotinus'taki "Bir" Kavramının Ortaçağ Felsefesi İslam Düşünürlerindeki "Sudûr" Nazariyesi Üzerindeki Etkisi". *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2016), 56-68.

Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: BilgeSu Yayınları, 2020.

Aristoteles. *Ruh Üzerine*. çev. Zeki Özcan. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2018.

Aydın, Fuat. *Hint Dini Düşüncesinde İnsanın Özgürlük Arayışı*. Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2013.

Aydın, Fuat. *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*. İstanbul: Eski Yeni Yayınları, 2012.

Aydın, Fuat. *Yahudilik*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.

Aydın, Mehmet. "Hıristiyanlık". *TDV İslam Ansiklopedisi* 17/345-348. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Bayhan, Dilan. "Antik Yunan ve İslam Düşüncesinde Ölüm". *Hafiza Dergisi* 2/4 (2022), 72-86.

Berke, Zeynep. *Mitolojiden Felsefeye Antik Yunan'da Ruh ve Ölümsüzlük*. Ankara: İksad Yayınları, 2020.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2018.

Ceyhan, İrem. "Yahudi Cennet Tasavvuru Üzerine Bir Değerlendirme". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2019), 545-557.

Çağrıcı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: Dem Yayınları, 2018.

Çetin, Zeynep. *Pre-Sokratiklerden Aristoteles'e Ruh ve Ölümsüzlük Anlayışları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Çetinkaya, Bayram Ali. *İhvan-ı Safa'nın Dini ve İdeolojik Söylemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.

Daftary, Farhad. *İsmâilîlik*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017.

Demirci, Kürşat. "Hinduizm". *TDV İslam Ansiklopedisi* 18/112-116. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Demirtaş, Şeyma. *Plotinus'ta Ruh ve Ölümsüzlük Düşüncesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Derbeder, Fazıl. *Platon ve Aristoteles'te Ruh Beden Problemi ve Karşılaştırılması*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Doğan, Mehmet. *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Yazar Yayınları, 2011.

Dönmez, Semra. *Mu'tezile ve Ehl-İ Sünnet Bağlamında Ahiret Alemi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Dürüşken, Çiğdem. *Antikçağ Felsefesi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.

Eşmeli, İsmet. "Hinduizm'de Kâmil/Kurtulmuş İnsan". *Medeniyet İnsan ve Din*. ed. Kemal Göz - Mustafa Türkan. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.

Filiz, Şahin. "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsan Sorunu". *Makâlât Dergisi* 3/1 (1999), 21-68.

Filiz, Şahin. "İhvân-ı Safâ'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2001), 101-124.

Gökçe, Cüneyt. "Berzah". *TDV İslâm Ansiklopedisi* 5/525. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Güç, Ahmet. "Yahudilikte Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 63-78.

Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik". *TDV İslam Ansiklopedisi* 28/279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Güngör, Feyza Şule. "Ölüm Hakkında Çağın Felsefi Senaryosu: Hakikat mi Hiçlik mi?". *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 22/1 (2016), 227-240.

Gürsoy, Pelin. *Platon'un Ruh Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Hallaçi, Besmir. *Plotinus ve Fârâbî'de Ruh/Nefs Kavramı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Harman, Ömer Faruk. "Cehennem". *TDV İslam Ansiklopedisi* 7/225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Harman, Ömer Faruk. "Yahudilik". *TDV İslam Ansiklopedisi* 43/226-232. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Homeros. *Odysseia*. çev. Azra Erhat-A.Kadir. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.

Hesiodos. *Theogonia*. çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

İhvân-ı Safâ. *Risâleler*. çev. Enver Uysal. 5 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.

Karaağaç, Hilmi. "İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Ölüm ve Ötesi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 32/1 (2016), 115-128.

Karatosun, Musa Osman. "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 646-661.

Kaya, M. Cüneyt (ed.). *İslam Felsefesi Tarih ve Problemleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Kaya, Mustafa. "Aristoteles'in Ruh Anlayışı". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/1 (2014), 91-98.

Kaya, Mustafa. "Platon'da Ruh Kuramı". *Sosyal Bilimler Dergisi* 15/1 (2013), 171-182.

Kılavuz, Ahmet Saim. "Amel Defteri". *TDV İslâm Ansiklopedisi* 3/20-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Kıyak, Abdulkadir - Taş Yakup. "Hıristiyanlıkta Eskatoloji Mitleri". *Ortadoğu ve Göç Dergisi* 12/1 (2022), 49-76.

Kızıl, Abuzer. "Antik Dönem Yunan Dünyasında Ölüm Kavramı ve Bununla İlgili Bazı Betimler". *Uluslararası Amisos Dergisi* 2/3 (2017), 32-65.

Koç, Ahmet. *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1999.

Koç, Nur Emine. "Yeraltı Tanrıları". *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi* 4/13 (2012), 23-34.

Meçin, Abdurrahim. *İhvân-ı Safâ'da Nefs Tezkiyesi.* Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Meral, Yasin. “Tevrat’ta Ahiret ve Diriliş İnancı Neden Zikredilmedi?”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 31/1 (2020), 1-17.

Mutluel, Osman. “Plotinus ve Kindi Düşüncesinde “Bir” Kavramı”. *Turkish Studies Dergisi* 13/25 (2018), 305-317.

Nebioğulları, Gülşah. *İhvân-ı Safâ'nın İtikadî Görüşleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Ocak, Hasan. *İhvân-ı Safâ’nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlak-İman İlişkisi*. İstanbul: Fidan Yayıncılık, 2019.

Özalp, Hasan. “Aristoteles ve İbn Sina’nın Reenkarnasyonu Reddi”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (2013), 78-100.

Pınar, Fatma. “İslam Düşüncesinde Ahiret İnancının Temel Dayanakları”. *BEÜ SBE Dergisi* 5/1 (2016), 197-214.

Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu - M.Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Platon. *Phaidon*. çev. Nazile Kalaycı. Ankara: Pharmakon Yayınları, 2020.

Platon. *Phaidros*. çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Platon. *Sokrates’in Savunması*. çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.

Şahin, M. Süreyya. “Cennet”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 7/374-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Taş, Nusret. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: KDY Akademi, 2021.

Taş, Nusret - Dölek Haydar. “İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsanın Mahiyeti ve Nefs-Beden İlişkisi”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 33/1 (2023), 413-426.

Taşpınar, İsmail. *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Tığla, Asiye. “İsmâilîlik’te Nefsânî Diriliş ve Tenasüh İnancı”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (2022), 1-37.

Topaloğlu, Bekir. “Ahiret”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 1/543-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Topaloğlu, Bekir. “Cehennem”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 7/227-233. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Topaloğlu, Bekir. *İslam’da İnanç Esasları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.

Topaloğlu, Bekir. “Kıyamet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 25/516-522. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Topakkaya, Arslan – Karakaya, Emel. “Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Ruh Kavramına İki Farklı Yaklaşım: İslam ve Platon Örneği”. *Temaşa: Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 2/1 (2015), 25-50.

Toprak, Süleyman. “Haşir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 16/416-417. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Toprak, Süleyman. “Mizan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 30/211-212. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Truçi, Betim. *İhvân-ı Safâ'nın Ahlâk Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Uysal, Enver. “İhvân-ı Safâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 22/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Uysal, Enver. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

Yavuz, Yusuf Şevki. “A‘râf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 3/259. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yüksel, Emrullah. “Hesap”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 17/240-242. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yüksel, Emrullah. “Mutlak Adaletin Tecelli Edeceği İnancı (Ahiret)”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2012), 17-29.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Beyza Nur ÖZMIŞ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Makale ve Bildiriler	
1. Özmış, Beyzanur. "İbn Haldun'da Ekonominin Değeri". 15. Uluslararası Sosyal Beşeri ve Eğitim Bilimleri Kongresi: Tam Metin Kitabı. ed. Ayhan Aytaç vd. 135-143. İstanbul: Güven Plus Grup Danışmanlık A.Ş. Yayınları, 2023.	